

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

10069

297
Ln-81

1899

04 NOV 2009

297
-4-81

ԱՏՐՊԵՏ

Խ Ա Լ Ի Ֆ Ա Թ

ՊՈՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹՒՒՆ

„Միայն հզորացոյն իմաստնազոյն Ալլանից
օգնուրիւն, որպէսզի անհաւատների մարմինը
անդամահատէր, նրանց յաղթանարէր, որ ա-
ռանց ցանկութիւններին համեկու յետ դառ-
նան“:

Ղաւրան ||| Իմրան 122 սյնաթ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՒՒՆ ՋԱՒԱԳ-ԲԷՂ ԲԱՂՈՒՂԵԱՆԻ

Ն Ո Ր Ն Ե Թ Ի Ջ Ե Ի Ա Ն

1899

1258 Թ. / 297
4-81

ԱՏՐՊԵՏ

Խ Ա Լ Ի Ֆ Ա Թ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

1004
17586
4001

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԶԱՒԱԴ-ԲԷԳ ԲԱԼՈՒՂԵԱՆԻ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ

Տպարան Եղբ. Ս. և Յ. Աւագեանների.

Типографія Бр. А. и С. Аваковыхъ.

1899

ԻՍԼԱՄԻ ԽԱԼԻՖԸ

ՉԱԿԻ 103-րդ համարում կարգալով «Մ ու լ թ ա-
 ն ը ի ս լ ա մ ի խ ա լ ի Ֆ ը չ է» յօդածը,
 պարտք ենք համարում մի պատմական տեսութիւն անել և
 պարզել հայ ընթերցողների համար այդ հարցի իսկութիւնը:
 Խալիֆութեան յաջորդութիւնը մի այնպիսի հարց է,
 որի մասին իսլամը մեծամեծ զոհեր է ունեցել հէնց իր
 սկզբնական դարերում: Այս հարցի ձգձգելու և տարածայ-
 նութիւնների պատճառն առաջացել է Մահմէդի վերջին
 օրերում բերանացի արած մի կտակից, որի աւանդողները
 Հագիսում ¹⁾ զանազան կերպով են բացատրել օրէնսդրի
 միտքը: Մահմէդին մահամերձ ժամում երբ հարցնում են,
 թէ ո՞վ է նրան յաջորդելու, պատասխանում է՝ — Ա մ ե ն ա-
 զ օ ը ե գ ը: Ահա այս բառի մէջ է կայանում սիւննիւնների ու
 շիիւնների վէճը. այս բառն է պատճառ եղել երկու ազան-
 զաւորների իրար մէջ ունեցած հակադրութեան և բիրա-

¹⁾ Հագիս—չորս գերբ, գրած են Մահմէդից յետոյ, նրա մեր-
 ձաւորներ ձեռքով Կոմարի, Օսմանի Ժամանակ և Կանոնաւորւել
 են Մուաւիի օրոյի որպէս լրացուցիչ մասն իսլամի վարդապետու-
 թեան, զուրանի բացատրութեան, Մահմէդի և չորս գլխաւոր
 յաջորդների կայացրած վճիռների և կարգադրութիւնների:

Արատագրած «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԴՐԵՅ

ւոր անմեղների սրածուլթիւնների, կոտորածների և տանջանքների:

Մահմէդի ամենամօտ խորհրդատուները և աշակերտները, որոնք հեթանոս և նորադարձ Մէքքէի ժողովրդի դարևոր աւագանիներն ու առաջնորդներն էին եղել, գլխաւորաբար Աբուբէքր՝ օրէնսդրի աները, Էօմէքր՝ Կօրէխչների ամենասիրելին և եռանդուն զօրավարը, աչք ունէին խալիֆի գաւազանի վրա, այն ինչ Ալին, որպէս օրէնսդրի հօրեղբօրորդին, Մահմէդի միակ դստեր Փաթիմէի ամուսինը և առիւծի նման քաջ ու անյաղթելի հանդիսացածը, իր բոլոր կրօնական պատերազմներում, աւելի մեծ իրաւունքներ ունէր իրան յաջորդ հրատարակելու: Ալիին չըջապատողները կտակը նրան էին վերագրում, որպէս ամենաքաջի և Մահմէդի օրի ն ա կ ա ն տ ո հ մ ա կ ա ն ժ առ ա ն գ ի, այն ինչ ջոջ Կօրէխչները՝ Մէքքէի դարևոր տիրապետողների յաջորդները՝ չէին կարող զիջանել և այդ աղքատի քաջարի որդուն հպատակել: Մահմէդի մահից յետոյ, նրա մերձաւորները, կինը՝ Այիշէն, աջակիցները, զօրականները ժողովելով՝ «ամենագօրեղը» համարեցին օրէնսդրի աներոջը՝ Աբուբէքրին և նրան էլ հրատարակեցին խալիֆ (յաջորդ): «Ամենագօրեղ» բառը նրանք միայն անհատի մարմնական ուժի մէջ չէին տեսնում, այլ առաջնորդի զինւորական կազմակերպութիւնը, քաղաքացիական կապերը, կառավարող ընդունակութիւններն էլ նկատի էին առնում:

Այդպիսով իսլամական սիւննի վարդապետութեան մէջ կազմեց այն դաւանանքը, թէ—օրէնսդրի՝ Մահմէդի բացարձակ հրամանի համաձայն, խալիֆը նա է, ով ա մ ե ն ա զ օր ե գ ն է իր զինւորական, քաղաքական իշխանութիւնով, որը տիրապետում է իսլամի նուիրական վայրերը—Մէքքէ, Մէդինէ, առաջնորդում է իսլամի հետևողներին Մահմէդի ծրագրած շաւղով նորանոր տիրապետութիւններ

անելու, իսլամի կրօնը տարածելու, նրա հետևողների թիւը բազմացնելու, աւանդը անսասան պահելու, ամեն ջանք գործ դնելու, որ նւիրական դրօշակը (սանջագը չէրիֆ) ծածանի աշխարհի ծայրերում:

Այս բացատրութիւնը ոչ թէ հետևողական, այլ մինչև անգամ երկնային պատգամ 1) են համարում սիւննի մեծամեծ իւլէմները (կղեր): Քանի որ, Ալլահն է տալիս ամեն բախտ, նա է անօրինում երկրի գործերը, ուրեմն Ալլահն ինքն էլ տալիս է միայն արժանաւորներին այն զօրութիւնը, որով կարողանում են տիրել: ձեռք բերել այդ նւիրական իշխանութիւնը: 2) Իսլամի նախկին աշակերտներից ամենամեծ մասը հէնց սկզբից ընդունեցին և քաղովեցին այս դաւանանքը և այլէիներին (Ալիի հետևողներին) չիի [հերձաւած] անունը տրւին, որոնց վարդապետութիւնը Պարսկաստանի սահմանից դուրս չեկաւ և որոնց թիւն այսօր եօթը ութ միլիօնից աւելի չէ կազմում, այն ինչ աշխարհի ամեն կողմը տարածւած են սիւննիները (ուղղափառ) մօտ 150 միլիօն:

Համաձայն այս վարդապետութեան բոլոր սիւննի իւլէմները կոյրաբար հպատակեցին իւմեաններին, երբ Մուաւին իւրացրեց խալիֆայութիւնը, Աբասեաններին, երբ վերջիններս Բաղդադի փառապածն գահից տիրում էին ամբողջ արևելքին ու իսլամ աշխարհին, սելջուկներին, երբ վերջիններս ընկճեցին Բաղդադի ամիրապետներին, Գահի-

1) Իսլամի վարդապետութիւնը բաժանուած է երկուսի. երկնային կամ դուրանական, որի մասին անմիջական որոշում կայ դուրանում, և Հ ե տ ե ո զ ա կ ա ն, որը աւանդել են, Մահմէդի չորս գլխաւոր յաջորդները և որոնք արձանագրւել են «Նագիսուս»—չորս գեղը:

2) Ղուրան II սիւրէա 118 և 248 այսթ:

բէի ամիրաններին, և վերջապէս Եգիպտոսի ստրուկ մէմուլե-
ներից առաջացած ամիրապետներին, որոնք յափշտակեցին
Եգիպտական ամիրանների իշխանութիւնը: Այս բոլոր հարս-
տութիւններին պատկանող միահեծան սուլթանները հա-
մարում էին խալիֆ, Մահմէդի տեղակալ և խլամի գլուխ
կամ ներկայացուցիչ:

Օսմանեան սուլթանները, Կ. Պօլիսը տիրելուց յետոյ,
մտածում, անխոնջ աշխատում, տքնում էին խալիֆու-
թիւնը ձեռք բերելու համար, որով կապելով իրանց հետ
խլամի հոգևորականներին, խլամ ազգերին, կը կարողա-
նային աւելի դիւրութիւնով տարածել, ընդարձակել իրանց
իշխանութիւնը: Իւրաքանչիւր տարի օսմանեան սուլթան-
ները որքան նւէրներ էին ուղարկում Մէքքէի, Մէդինէի
ուխտտեղիներին, իրանց ջերմեռանդութիւնը և կրօնա-
սիրութիւնը ցոյց տալու համար, որքան կաշառքներ էին
ցրում այդ քաղաքներում նստող Զէրիֆին, նրա արբանեակ
խլէմներին, շէյխերին, սէիդներին, զբանց սրտերը գրաւե-
ւելու համար: Բայց գո՛ւր. Գահիրէի ամիրապետը՝ խալիֆ
Ղաւրի սուլթանը, գիտենալով օսմանների նպատակը, չը
թողեց մինչև անգամ, որ սուլթան Սէլիմ Ա. Եավուզը իր
ժախտով վերաշինէ Մէքքէի ջրմուղները, որոնք այն ժա-
մանակ կարօտ էին մեծածախս վերանորոգութիւնների: Այս
դէպքը այնքան սուր կերպարանք ստացաւ, որ սուլթան
Սէլիմ առիթից օգտուեց և պատրաստութիւն տեսաւ Եգիպ-
տոսի ամիրապետի՝ խլամի խալիֆի դէմ պատերազմելու:
Ղաւրի ամիրապետը կրօնական իշխանութիւնը ձեռքից չը
փախցնելու համար, մինչև անգամ զիջաւ և սիւննի վար-
դապետութեան ամենաոխերիմ թշնամի Սէֆէի Զահ-Իսմա-
իլից՝ պարսից շիիներէ սուլթանից օգնութիւն խնդրեց:
Վերջինս էլ վախենալով, թէ մի գուցէ օսմանեանները իրանց
սեփականելով խալիֆութիւնը, զօրեղանան և իրան ձեռ-

քից խլին Ասորեստանի, Քաբէլաստանի, Մարաստանի և
Հայաստանի սիւննիաբնակ նահանգները, զիջաւ և պատրաս-
տութիւն տեսաւ օսմանեանների դէմ:

Խալիֆութիւնը ձեռք բերելու համար ի՞նչ արիւնահեղ
պատերազմներ մղեց Սէլիմ սուլթանը. նախ պարսից դէմ՝
Չըլզըի և Թաւրիզի ճակատամարտներում, մօտ հարիւր հա-
զար մարդ կոտորեցին, ապա Եգիպտացիների դէմ՝ Հալէ-
քից մինչև Գահիրէ և խոքերը, աւելի բան հարիւր յիսուն
հազար հոգի: Սէլիմը դեռ Եգիպտոս չը հասած, Հալէքում
ի մ ա մ ը, նրան շողոքորթելու և մի բան պոկելու յուսով,
ուրբաթ օրւայ աղօթքի մէջ (խ ու դ բ է), երբ Սէլիմին
անուանեց խլամի խալիֆ և նւիրական քաղաքների առաջ-
նորդ, վերջինը չը կարողանալով ուրախութիւնը զսպել,
խկոյն վրայից հանեց սակհուռ վերարկուն և հագցրեց
իմամին: Բայց վերջապէս Սէլիմը հասաւ նպատակին. Եգիպ-
տոսի Ղաւրի սուլթանին Սուրխայում, պատերազմի դաշտում
սպանելուց յետոյ, մտաւ Եգիպտոս, որտեղ հօր զահը բար-
ձրացած Տունամբա սուլթանին կախել տըւաւ, ջարդեց,
կոտորեց նենգութիւնով մէմուլեների բոլոր ազնւականնե-
րին, փշրեց նրանց զինւորական զօրութիւնը, տիրեց Եգիպ-
տոսին և արխնամներկ ձեռքերով վեր առաւ Մէքքէի շէրի-
ֆի ուղարկած նւիրական քաղաքների և Քէաբէի արծա-
թեայ բանալիները, և այդ օրից (1516 թիւն) մինչև այսօր
խլամ սիւննի հոգևորականները օսմանեան սուլթաններին
են խալիֆ ճանաչում, նրան են յաջորդ համարում Մահմէ-
դի, և երկրազնդի բոլոր մղկիթներում սիւննիները ուրբաթ
օրերը խ ու դ բ է ն (աղօթք յատուկ խալիֆի համար)
նրա անունով են կարդում:

Բացի շիիներից, սիւննի բոլոր ազգերը օսմանեան իշ-
խանութեան տակ, թէ դուրսը, իրանց կրօնի պետ, Մահ-
մէդի տեղակալ և խալիֆների յաջորդ ճանաչել են և ճպ-

նաչում են օսմանեան սուլթաններին, համաձայն Մէքքէի շէ-
րիֆների և ամենանշանաւոր իւլէմների տրւած ֆէթ-
ւաններին (հատուած շէրիաթից կամ դուրանից): Իսլամ
իւլէմների վճիռը արդարացի է, թէ ապօրինի, նրանց
ֆէթւանները դուրանի ոգուն, «հ ա դ ի ս ի ն» համաձայն
են, թէ հակառակ, այդ մի այնպիսի խնդիր է, որ մեր ներ-
կայ յօդուածի ծաւալում չի կարող տեղ գտնել: Բաւական
է, որ այսօր երկրագնդի բոլոր սիւննի իսլամները, Թիւր-
քիայի սահմանում, թէ դուրսը, ռուսաց, ֆրանսիական,
անգլիական, չինական տիրապետութիւնների և թէ մաս-
նաւոր իսլամ իշխանութիւնների տակ, անպայման ընդունել
են և ճանաչում են օսմանեան սուլթաններին խալիֆ, Մահ-
մէդի տեղապահ, իսլամի ներկայացուցիչ և նրանց համա-
րում են իրանց հոգևոր պետը: Աղօթում են Ալլահին և
խնդրում իրանց խալիֆի—օսմանեան սուլթանի կեանքին՝
երկարութիւն, սրին՝ կտրուկութիւն, զինւորական զօրու-
թեանը՝ ոյժ ու կարողութիւն, կառավարութեանը աջողու-
թիւն և բարգաւաճում: Ինչպէս վերև ասեցինք, օսմանեան
սուլթանները բռնի ոյժով են ձեռք բերել այդ իշխանու-
թիւնը, յափշտակել են Եգիպտոսի վերջին մէմլուք
ամիրներին, բայց նրանց այդ ընթացքը իսլամի իւլէմների
վճիռներով արդարացի, իրաւացի. օրինական է նկատուել և
ընդունուել:

Այս բոլորից երևում է, որ այն կարծիքը, թէ՛ սուլ-
թանները ինքնակոչ խալիֆներ են, իրանք իրանց են հրա-
տարակել և անուանում Մահմէդի յաջորդ, կամ սիւննի—
մահմէդական ժողովրդի աչքում, եթէ կայ մէկը, որ կարող
է համարուել իբրև խալիֆ, մ ա ռ գ ա ռ է ի յաջորդ, այդ
Մէդիլէի մեծ-շէրիֆն է,—անհիմն կարծիք է:

Ոչ միայն ամեն մի իսլամ, այլ նոյն ինքն Մէքքէի շէ-
րիֆը, իսլամի բոլոր իւլէմներով, եթէ ամեն ուրբաթ օր,

կէսօրից մի ժամ առաջ, չեն աղօթում խալիֆի բարաթով
[ֆէրմանով] շինւած մի ջամիում [ժողովարան—մզկիթ],
նրա համար որոշած աղօթքը (խուդբէ), նրան օգնութեան
չեն կանչում բոլոր երկնային զօրութիւնները, ռամազանին
[Ժոմի ամիս] եթէ ներկայ չեն լինում այնպիսի ջամիներում
ընդհանրական աղօթքներին, այդպիսիները իսլամի հուա-
տացեալներից անջատուած են համարուում և յաւիտեանականու-
թեան մէջ իսլամներին խոստացուած երջանկութիւնը վա-
յելելուց զրկուած: Կարճ ասած, ինչպէս մի կաթօլիկ ան-
պայման պէտք է հաւատայ, որ Քրիստոսի փոխանորդն է
աշխարհի վրա Հոսի պապը, պապին չը ճանաչել՝ նշանա-
կում է եկեղեցուց բաժանուել, նոյնպէս ամեն մի իսլամ
հաւատում և դաւանում է սուլթանին, որպէս Մահմէդի
տեղակալ երկրի երեսին:

Իսլամ սիւննի իւլէմների կողմից նոյնպէս յայտնի բո-
ղոք չէ նկատուած օսմանեան սուլթանների խալիֆութեան
դէմ: Ամիրապետութիւնը սրանց ձեռքն անցնելուց յետոյ,
1516 թւականից մինչև վերջին դարը, մինչև ընթացիկայի
սկզբները, ոչ թէ անբաւականութիւն, այլ ընդհակառակն,
ամեն կողմ, ամեն տեղ մինչև երկինք են բարձրացրել օս-
մանեան սուլթաններին, նրանց ջերմեռանդ կրօնամուր-
թեան համար: Ոչ միայն օսմանեանների հովանաւորութեան
տակ սնւած նշանաւոր հոգևորականները, այլ սրանց սահ-
մանից դուրս ապրած իսլամ ակնյայտնի բոլոր իւլէմները
պատկառանքով և ակնածութեամբ են զրել ու խօսել օս-
մանեանների մասին: Այդպէս էլ լինելու էր, քանի որ իս-
լամ կղերը միշտ գգւած ու փայփայած է եղել սուլթան-
ներից և կղերը իր շաւղով է առաջնորդել նրանց: Եթէ
ուշադրութեամբ քննենք օսմանեանների պատմութիւնը, կը
տեսնենք, որ շատ ու շատ է պարտական իսլամութիւնը օս-
մանեան սուլթաններին: Վերջիններիս բարբարոսական սրա-

ծուծ իւնները, պատերազմները, արիւնհեղուծ իւնները ու խոխոզումները եթէ չը լինէին, գուցէ այսօր երկրագնդի վրա գտնվող 150 միլիոն սիւննիներէից երեսունը հազիւ մնացած լինէր: Եթէ աչքի անցնենք միայն Եւրոպայի գոգում վարած արիւնհեղ պատերազմների և բռնի իսլամացնելու տարեգրուծ իւնները, կը տեսնենք, թէ յոյները, բուլգարները, բոշնակները, գերմանացիներն ու վենետիկցիները ինչ ահաւոր զոհեր են տրել օսմանցիներին: Դեռ չենք ուզում յիշել ասիական գաւառների քրիստոնեաների գլխին անցեալ դարերում, աղջամղջում կատարւած գազանային սարսափները, որոնց մեծագոյն մասը մատուել են յաւիտենական մոռացութեան:

Այստեղ աւելորդ չենք համարում յիշել մի երկու օրինակ սուլթանների այդպիսի քստմնելի գործերէից, որոնցից ընթերցողը գաղափար կարող է կազմել նրանց գործունէութեան մասին:

Սէլիմ Ա Եւփուզ (վէո), Եգիպտոսին տիրելով՝ խալիֆայութիւնը ձեռք բերելուց յետոյ, որպէսզի բոլորովին իր կողմը գրաւէ իսլամութիւնը և Ալլահին մի աւելի մեծ ծառայութիւն մատուցած լինի, ֆէրման տուաւ՝ իր իշխանութեան տակ ապրող բոլոր քրիստոնեաներին բռնի իսլամացնել, նրանց եկեղեցիները մզկիթի վերածել և հակառակողներին սրածել: Ո՞րքան կաշառքներով, որքան տառապանքներով և սոսկալի շարշարանքներով քրիստոնեաները կարողացան համոզել Սէլիմին, տրւած հրամանը յետ առնելու համար: Կաշառւած մեծ-վիզիրը, եթէ անհրաժեշտ չի լինէր մէջ չը գցէր Սէլիմին, գժար թէ քրիստոնեաները խուսափէին այդ ընդհանուր կոտորածից: Խորամանկ պաշտօնեան ասում է՝ «Եթէ քրիստոնեաներին կոտորենք, կարելի փողը սրտեղից հաւաքենք, երկիրը կառավարելու համար: 2^է որ իսլամ ժողովրդին հարկի չենք կարող ենթար-

կել»: Սուլթանը կիսով չափ յետ է առնում հրամանը, բայց և այնպէս ստիպում է խել քրիստոնեաներից, բոլոր քաղաքներ, կամարակապ եկեղեցիները, մզկիթի վերածել զրանք և առաջարկել քրիստոնեաներին, որ եթէ ցանկանում են, նորերը շինեն փայտածածկ:

Սուլթան Մուրադ Գ, 1583 թւին, երբ կատարում էր որդու գահաժառանգ Մէհմէդի թլփատման հանդէսը, այն բազմածախս հանդէաները, որոնց պատրաստութիւնները բիւրաւոր բանւորները տարիների ընթացքում հազիւ էին գլուխ բերել, որոնց արգ ու զարգը միլիոններ էր կուլ տրել, արծաթն ու ոսկին, մարդարիսն ու գոհարը չէլիննրով ¹⁾ էլ քսածաղբէլ, ամիսներով ամբողջ Սթամբուլը սողուել էր քաղցրաւէնիներով, օշարակներով և վարդիւղերով, էլ ճրագալոյծներ, հրախաղութիւններ, սուսերամարտիկ թշառ բոշնակներ, որոնք իրանք իրանց յօշոտում էին, նուագածու խրմբերի, պարողների թափորները թնդացնում էին Բօսֆորի ավերը. ճաշկերոյթներին, ընթերիքներին հարկւր հաղար մարդիկ էին մասնակցում, հրաւիրւած հանդիսականները և օտար պետութիւններից եկած ներկայացուցիչները իրանց թանգագին նւէրներով սփռւել էին սուլթանի մայրաքաղաքում: Ի ալիֆը իսլամ աշխարհին մի նոր սիւրպլիզ անելու համար և միսիւլմաններին մի աւելի հոգեկան միութարութիւն պատճառելու տենչով, ե օ թ ը հ ա դ ա ը հ ի ն գ հ ա թ ի լ ւ ը քրիստոնեայ մանուկներ խել էր տուել իրանց թշառ ծնողներից և գահաժառանգի հետ թլփատել:

Հատորներ կը կաղմւի, եթէ մենք օսմանեան սուլթանների քրիստոնեայ հպատակներին իսլամացնելու և մահմէդականութիւնը տարածելու, բազմացնելու դիւմամբ

1) Չէրէ—100 հօխա, մտ 9 նուղ:

կատարած բարբարոսութիւններն ու անգթութիւնները մէկ մէկ նկարագրէինք: Վերջացնում ենք մեր խօսքը մի երրորդ օրինակով: Դեռ անցեալ դարու վերջերում, 1789 թւին, Սէլիմ Գ սուլթանը, իր գահակալութեան երրորդ օրը, ծպտեալ դուրս եկաւ մայրաքաղաքը լրտեսելու: Իսլամականութեան ջերմ պաշտպան և կրօնամուկ իսլամ լինելը գործով ապացուցանելու համար, այդ օրը նա գագանաբար երեք անմեղ քրիստոնեայ սպանել տըւաւ, որոնցից առաջինը մի քսան տարեկան հայ պատանի էր: Սրա յանցանքը մաքուր և կոկ հագնւած լինելն էր, որը դուր չէկաւ իսլամի պետին: Թշուառ պատանին քրիստոնեաներին արտօնւած միայն սև գոյնով վայելուչ շորեր ունէր հագին, այնպէս որ Սէլիմ սուլթանը, երկար քննելուց յետոյ, ճարահատեալ հրամայեց պատանու սև լափշինները [կօշիկ] հանել ոտքերից: Պատանու կարմիր գուլպաները և դեղին մասերը շարժեց Սէլիմի ժպիտը, որը ինքնաբաւական ասաց.

— 2նս իմանում, որ գեաւուրներդ այդ գոյները բանեցնելու արտօնութիւն չունիր: Տարէք Պալլըգլխանէ (ուր գտնուում էր կառափնարանը):

Բացի իսլամի տարածման համար կատարած այսպիսի մեծամեծ բարբարոսութիւններից, սուլթանները երկրի դեկը յանձնած էին իսլամի իւլէմներին: Առանց նրանց խորհրդի, առանց նրանց վճռի ու համաձայնութեան սուլթանները ոչ մի գործ չեն արել և ոչ էլ ֆէրման ստորագրել: Թէ պալատում, թէ զինուորականների դասում ամենանշանաւոր տեղը իւլէմներինն է եղել և ամեն անգամ աւարի ամենաշաղ բաժինը, եկամուտի ամենաապահով մասը նրանց է հասել:

Ոչ միայն իւլէմները ամեն մի քաղաքում, ամեն մի աւանում նշանաւոր տեղ են բռնել և տիրացել ինչպէս վազֆին (կղերին, մզկիթներին յատկացրած կալածներ),

նոյնպէս հոգևորականութեան յատկացրած գաւառներին, կղզիներին, անտառներին և դաշտերի եկամուտներին, այլ պետութեան գանձարանից ամեն տարի նշանաւոր գումար բաժանել է նրանց՝ որպէս վարձատրութիւն: Մէքքէի շէրիֆը, բացի տարեկան այնտեղ գնացող 80,000-ից աւել հաջիներից ստացած նւէրներից և քաղաքի նշանաւոր եկամուտներից, մի ահագին գումար էլ օսմանեան գանձարանից է ստանում: Գանձարանից մեծամեծ թոշակ ստացող Մէքքէի, Մէդինէի մէջ ապրող իւլէմների և շրջակայքում բնակող շէյխերի թիւը երեք-չորս հարիւրի է հասնում: Սուլթանի զինուորականները, քաղաքական պաշտօնեաները տարեկան մի ամսական հազիւ են ստանում, այն ինչ Մալիէի (ֆինանս) տեսուչը պարտաւոր է ամեն տարի որոշ ժամանակին, նոր կտրւած ոսկի դրամով, առանձին-առանձին ծրարներով միանալով ուղարկել այդ բոլոր իւլէմներին ու շէյխերին, նրանց դարեւր թոշակի շարունակութիւնը: Ապր ամեն տարի հաջիների տարած և նրանց հետ ուղարկւած նւէրները:

Մի առանձին պաշտօնակատար, ուղեկից սպասաւորների մեծ բազմութեամբ, հանդէսով, պատշաճաւոր դրօշակով Քէնարէի (այն տաճարը, որտեղ գտնուում է սև քարը, և նստում է Մէքքէի Չէրիֆը) ահաւոր շինութիւնը ծածկելու համար տանում է Մէքքէ սուլթանի ուղարկած այդ վրանը, որ կարուում է կարմիր մահուդից, ոսկի թելով ասեղնազործած: Մինչև անգամ եթէ հաջիների թիւը որ և իցէ պատճառով 80,000-ի չի հասնում, սուլթանը պարտաւոր է աղքատներին, կարօտեալներին գանձարանից փող բաժանել, ուխտաւորների պակասորդ թիւը լրացնել, ուղարկել դէպի նւիրական քաղաքները: Իսկ ամբողջ Արաբիան այս բոլորի փոխարէն Օսմանեան գանձին ու երկրին ոչինչ չի վերագրւում, բացի ձրիակեր և խստապանանջ հաջիներից:

Եւ ինչի համար է այս բոլորը, գիտէք ընթերցողներ, — որպէսզի իսլամը սուլթանին խալիֆ ճանաչի:

Այս բոլորից յետոյ, շատ պարզ է, որ իսլամ հոգևորականները օսմանեան սուլթաններից պիտի անշափ գոհ լինէին, ամեն տեղ և ամեն կողմ դրւատէին, փառաբանէին նրանց անունն ու յիշատակը, որպէս Մահմէդի ամենաբժանաւոր տեղակալներ և խալիֆների օրինական յաջորդներ:

Եւ եթէ եղել են դժգոհներ, բողոքողներ օսմանեան սուլթանները դէմ, դրանց ձայնն էլ խեղդել է անաւոր իսլամ իւլէմների բազմութեան ճնշման տակ: Բայց թէ ինչի ս ս ու լ թ ա ն ը ա յ ժ մ ա յ լ և ս խ ա լ ի ֆ չ է, այդ բացատրելու համար բաւական է, որ աւելի որոշ կերպով պարզենք, թէ ինչ կապ կայ խալիֆի և իսլամ ժողովրդի մէջ, ինչ պարտականութիւն ունի խալիֆը դէպի իսլամ ժողովուրդը, ժողովուրդն ու իւլէմները դէպի խալիֆը:

1. Ամենից առաջ պէտք է գիտենալ, որ իսլամի կրօնը (մեր խօսքը գլխաւորապէս սիւննիները մտնին է) քրիստոնէութեան նման, չէ սահմանափակած միմիայն զուտ կրօնական վարդապետութեան շրջանակով: Դուրանը լոկ մի առաւածաբանական վարդապետութիւն չէ. նա անբաժանելի կրօնա-քաղաքական, երկրա-երկնային իսլամի պետական կազմութեան անփոփոխելի օրէնսդրութիւնն է: Իսլամի կրօնապետը՝ խալիֆը, թէ աշխարհական և թէ կրօնական զլխաւորն է այդ պետական կազմութեան, միայն դուրանի արտօնած, սահմանած իրաւունքներով: Սուլթանը, դուրանի համաձայն, ճանաչելով իսլամի խալիֆ, իր ընթացքը պիտի լինի համաձայն դուրանի վարդապետութեան. հակառակ դէպքում, եթէ նա դուրանի ներհակ ընթացք բռնէ, իսլամը նրան չի ճանաչիլ որպէս խալիֆ, նա կը դառնայ սոսկ մի աշխարհական բռնակալ իշխան, մինչև ան-

գամ քաֆիր (հայհոյող), որպիսի մի իշխանաւորի հովանաւորութեան տակ ապրելու իրաւունք չունի իսլամ անհատը և պիտի հեռանայ, ազատւի, եթէ հնարաւորութիւն գտնի: Դուրանի վարդապետութեան համաձայն, միջոց գտնող և չը հեռացող իսլամը զրկուած է երկնային փառքից, ջէհէննէթի վայելքներից:

Այստեղ մի հարց է առաջ գալիս — թէ ինչի ուրեմն Մարօքի, Օմանի սուլթանների, Բուխարայի, Աֆղանստանի Բէլուշխաստանի էմիրների հպատակ իսլամ սիւննիները չեն դիմում գէպի խալիֆաթի կաւածները: Ինչի քրիստոնեայ պետութիւնների հպատակ միւսլիմները չեն գաղթում դէպի Թիւրքիա: — Իսլամ իշխաւորների երկիրներում՝ Մարօքում, Օմանում Թիւրքմէնստանում և Աֆղանստանում իշխողները սիւննի իսլամներ են, և այդ երկիրներում գործադրում է բացարձակապէս շէրիաթը կէտ առ կէտ. չնայելով, որ բուն խալիֆայական երկրի մէջ այսօր շէրիաթի հետ զուգընթաց թաղաւորում է նոր օրէնսդրութիւնը, այդ երկիրներում կարիք չէ էլ զգացել որևիցէ վերանորոգութեան, այն պատճառով, որ այդ երկիրներում զուտ իսլամներ են ապրում, որոնք բացի շէրիաթից, ուրիշ օրէնք ունենալու իրաւունք չունին, մինչև անգամ շէրիաթը քննադատելն աններելի յանցանք է: Քանի որ ազատ գործադրում է շէրիաթը, ժողովուրդն էլ, կղերի հետ միացած է կրօնական տեսակէտով խալիֆի հետ և ամեն մզկիթ նրանից ստացել է և ստանում է օրինական բերաթները (հրովարտակ), նրանք իրանց անբաժան են համարում համիլամական պետութիւնից և ստիպած չեն իրանց հայրենիքից հեռանալու: Նամանաւանդ որ այդ սուլթաններն ու ամիրները համարում են խալիֆի օգնականներ իրանց հայրենիքում և սուլթանը, դրանց գահակալութիւնները չնորհաւորելիս, անւանում է նրանց իր կրօնական ներկայացուցիչները իրանց վիճակներում: Դեռ կարգադրում էլ է

1004
98571

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

խալիֆը, որ դրանց ժողովուրդը մարգարէի տեղակալին յատուկ ուրբաթօրեայ «խուղբէի» աղօթքից յետոյ, յիշեն իրանց աղօթքներում տեղական իշխանաւորներին ևս: Այսպէս այդ իշխանաւորները գտնուում են մի տեսակ փոխանորդներ մեծ իմամի և դրանց երկիրներն էլ՝ համխալմական վիճակներ:

Իսկ այսպիսի տիրապետողների սահմաններից պարտաւոր են հեռանալ միայն միջոց ունեցողները, և եթէ հետաքրքրւենք, կը տեսնենք, որ հեռանում էլ են: Խրիմից, Կաղանից, Կովկասից և ուրիշ տեղերից ամեն տարի նիւթապէս ապահովւած դասը քիչ-քիչ գաղթում է, թէև իսլամին յատուկ կրիայի քայլերով: Իսկ Ալժիրի, Տունիսի, Հնդկաստանի իսլամների մէջ տարածւած է մի այսպիսի, ինչպէս իրանք ասում են, հիլէի-չէրի (օրինական նենգ) կեղծ փաստ:—Քանի որ այդ պետութիւնները դաշնակից են խալիֆի հետ, այդ դաշնագրերի համաձայն իսլամ ժողովուրդներն էլ, ազատ անկախ՝ իրանց կրօնական յարաբերութիւնները պահպանում են խալիֆի հետ, հետևաբար էլ բռնութեան տակ չեն և վայելում են խալիֆի շնորհը՝ դաշնագրերի դրութեամբ՝ տիրող պետութիւններից, ուրեմն կարիք չունին գաղթելու, իբր թէ ապրում են խալիֆի իշխանութեան տակ: Բայց և այնպէս միջոց ունեցող մուսուլմաններն այստեղերից էլ են գաղթում:

Սրանից էլ հետևում է, թէ համաձայն դուրանի որոշ և բացարձակ պարտաւորեցուցիչ հրամանի, սուլթանը կրօնական պատերազմ հրատարակելիս, սանջազը—չէրիֆը (նուիրական զրօշակը) դուրս հանելիս, երկրագնդի ամեն ազգի սիւննի իսլամները պարտաւոր են ոտքի կանգնել և դիմել դէպի այդ նուիրական զրօշակը ու շէհիդ դառնալ (մարտիրոսանալ) այդ պատերազմներում: Այս փաստից է, թուրքօֆիլները վախենում են՝ թէ սուլթանը, որպէս

խալիֆ, եթէ կրօնական պատերազմ հրատարակէ, ամեն իսլամ պարտաւոր է նրան հետևել և կամ մեծ-իմամի մի քանի սող զրուածքը, հոսմի պապերի կոնդակների նման, կարող է լորրորել և ոտքի հանել իսլամներին իրանց տիրապետող պետութիւնների դէմ: Բայց փորձը մի քանի անգամ վերջին դարերում չէ արդարացրել օսմանեան խալիֆների այդ երազը. ոչ սանջազը-չէրիֆի տակ է կարողացել հաւաքել իսլամ հաւատացեալներին և ոչ էլ ոտքի են հանել այդ «մեռած լէշին» նրա երկար ու ձիգ հրովարտակներն ու քարոզիչները՝ նրանց տիրող պետութիւնների դէմ: Սրա պատճառները թողնելով ուրիշ անգամի, անցնենք խալիֆի իրաւունքների և պատականութիւնների շարունակութեան:

II. Խալիֆի ամենագլխաւոր պարտականութիւնն է՝ անխախտ պահել յուրանի վարդապետութիւնը, ինչպէս իր անմիջական իշխանութեան տակ գտնւած երկիրներում, նոյնպէս նրա սահմաններից դուրս. հսկել և զործադրել տալ կէտ առ կէտ իսլամի շէրիաթը, որից դուրս իսլամը պարտաւոր չի լինիլ նրան հպատակելու: Քանի որ այսօր սուլթանը, երկրի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան պահանջման և եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւնների հետ կապած դաշնագրերի համաձայն՝ ստիպւած նոր-նոր օրէնսդրութիւն է սահմանել, այնպէս որ այդ նորոգ սահմանւած կանոնների համեմատ էլ կառավարելու են իսլամները, ուրեմն սուլթանը իր խալիֆական իշխանութեան դէմ է վարել, հետևապէս իսլամը նրա վրա այլ ևս Մահմէդի տեղակալի հայեացք չի կարող ունենալ:

Եթէ քննենք վերջին դարի օսմանեան պատմութիւնը, Սէլիմ Գ.-ից մինչև մեր օրերը, մենք կը նկատենք, թէ ինչ բռնի ուժերով են քրիստոնեայ պետութիւնները ստիպել օսմանեան սուլթաններին վերանորոգութիւններ մտցնել

չեն կարող երկնքի ճանապարհով գնալ և խոստացած երանութեան հասնել: Սրանից պարզ է, որ այդպիսի առաջնորդները չեն կարող այլ ևս ճանաչել իսլամի աւանդապահ իւլէմներ և սուլթանը՝ Մարգարէի արժանաւոր յաջորդ:

III. Խալիֆը պիտի օր ու գիշեր տքնի իսլամի տարածման խնդրով, պիտի ջանայ նորանոր երկիրներ նւաճել անօրէններից ու այլադաւաններից և չը պիտի թոյլ տայ, որ իր գնդերը, որոնց հարկ եղած դէպքում երկնային մէլաիքներն են (հրեշտակներ) օգնութեան հասնելու, պատերազմի դաշտից գլխակոր ետ դառնան, կամ փախչեն այդ ճակատամարտերից:

Բայց չարաբաստիկ բախտի ոգին երեսը վաղուց շուռ է տրել օսմանեան սարսափահար սուլթանների յաջորդներից: Հարիւր տարուց աւելի է, ամեն կողմ իսլամական զինւորները ջարդուում, կոտորուում, ցրուում ու փախչում են ճակատամարտներից և երկնային զօրութիւնները չեն գալիս նրանց օգնութեան, որից կարելի է գուշակել, որ Մահմէդն էլ երես է շուռ տրել օսմանեան գահակալներից և չի ընդունում նրանց իրեն արժանաւոր յաջորդ: Մինչև անգամ Այիչէի ննջարանի վարագոյրը՝ Սանջագը-Չէրիֆը չի նպաստում, չի զօրացնում պոռոտախօս ղէյրէզներին և հաստարագուկ գահրիմաններին, որոնք ռուս զբաղունների ու կօզակների առաջից գլխակոր փախչում, վերադառնում են իրանց խրճիթները: Հարիւր տարուց աւելի է, որ ոչ միայն մի թիւ հող չի աւելացել խալիֆի հոգերի վրա, այլ կարտելով, մանրելով, այսօր օսմանեան փառապանծ շրջանում ունեցածի քառորդն էլ հազիւ է մնացել, թէև այդ բոլորը չի խանգարում գոռոզ հիւնքեարների վերջին յաջորդին, առանց կարմրելու Ղազի (յաղթող) մականունը ևս կրելու իր տիտուլների մէջ:

IV. Սուլթանը Մահմէդի տեղակալ և յաջորդ հրատարակելով, անպայման պարտաւոր է կէտ առ կէտ ընդունել և դաւանել այն օրինազիրքը, այն շէրիաթը, որ աւանդած է օրէնսգրից և միայն այդ շէրիաթն անպայման ընդունելով՝ կարող է համարել խալիֆերի յաջորդ: Ղուրանը իր վարդապետութեան բոլոր հետևողներից պահանջում է անտարակոյս հաւատ և դաւանանք դէպի իր բովանդակութիւնը, որի մի ամենամանչան կէտի մասին թիւր կարծիք յայտնելը դատապարտելի է համարում: Այդ վարդապետութեան համաձայն, խալիֆի տիրապետութեան տակ գտնւած բոլոր երկիրները պատկանում են «բէյթիւմալին» [իսլամ համայնքին] և ոչ թէ սուլթանին, այնպէս որ օսմանեան սուլթանների խալիֆ հրատարակելուց առաջ ձեռք բերած բոլոր կալւածներն էլ առանց պայմանի, խալիֆայութիւնն ստանձնելուց յետոյ, իսլամ հասարակութեան սեփականութիւն դարձան: Խալիֆը իսլամի առաջնորդն է, նրա զինւորական զօրութեան գլխաւոր հրամանատարն է, նրա նւիրական բաղաքների (Մէքքէ-Մէդինէ) պաշտօնեան է, մի խօսքով նրա կարողութեան աւանդապահն է, բայց երբէք տէրը չէ. ծախելու փոխելու նւիրելու իրաւունք չունի: Կարող է իր արժանաւոր հպատակներին երկրի այս ու այն կտորի երեսից օգտուելու արտօնութիւնը տալ, նւիրել, բայց մի օտար պետութեան բաշխել երբէք չի կարող: Մինչև անգամ, շէրիաթի համաձայն, խալիֆը իրաւունք չունի պետութեան եկամուտներին դիպչելու, իւրացնելու, բացի իրան համար որոշած թոշակից: Երկրի եկամուտը դործադրելու է հասարակութեան բարիքի, իսլամի տարածման և բարգաւաճման համար:

Եօմէր խալիֆի որդին, — աւանդաբար պատմում է կենսագրութիւնների մէջ, — մի օր մօտեցաւ հօրը

և խնդրեց որ իրան մի դրհէմ (կէս մսխալ) արծաթ տայ, որպէս զի մի վերարկու գնի:—Որդեանկ, պատասխանում է հայրը, սպասիր մինչև վաղը, այս օրւայ հինգ դրհէմ թոշակս արդէն ծախսւած է, իսկ հասարակութեան պատկանող գանձին, խօս գիտես, չեմ կարող դիպչել:

Այն ինչ ներկայ խալիֆների յաջորդը, առանց տատանւելու, արիւնի փոխարէն՝ առանց մի կաթիլ քրտինք անգամ գոհելու, ոչ թէ «բէյթիւմալի» եկամուտից, այլ պետութիւնից Կիպրոսի նման մի ահագին կղզի բաժանեց տըլաւ անգլիացիներին, Բօսնիա-Հէրցեգովինիայի նման նահանգները՝ Աւստրիային, Թէսալիայի և Եպիրոսի կէսը՝ Յունաստանին: Յայտնի բան է, մազն ու մանանեխը քննող մանրագին իւլէմները նկատում են, զգում են, ցաւում են, բայց զօրաւորներն անկարող են խօսելու, իւզալի պաշտօնների թեկնածուները պարտաւորւած են լռելու, իսկ սօֆիստների, մօլլանների ձայնը խեղդւած է, էլ ի՞նչպէս իսլամը այդ պարտադանց աւանդագրհին խալիֆ ճանաչի ու դաւանի:

V. Խալիֆը իշխանութեան տակ պիտի ունենայ նուիրական քաղաքները (Մէքքէ-Մէդինէ) ու նրանց ճանապարհները ազատ և ապահով պիտի պահպանէ հաջ գնացողների առաջ: Եւ վերջապէս, օրինականութեան դասն անցած իսլամական սրբազան, նուիրական իրերը պարտաւոր է իր տրամադրութեան տակն ունենալ:

Այս բոլորը ճշդութեամբ կատարում է խալիֆը, այնպէս որ սրանց մասին դժգոհ լինելու առիթ չունին իսլամները: Թէ ինչ զոհողութիւններ է անում սուլթանը Մէքքէ ու Մէդինէ գնացող հաջիների պատճառով, նոյն երկրում ապրող իւլէմներին, չէյսերին ինչպէս է վարձատրում, վերևը նկարագրեցինք: Իսկ սրբազան աւանդական նիւթերը ամենայն ակնածութիւնով ու խնամքով սուլթանը պահում է իր պալատում, կրկնակի, քառակի փականքների տակ, ամենախիստ զգուշութիւնով:

1) Այծի բրդից գործւած Սանջազը-Չէրիֆը, որը առաջին անգամ Մահմէդը քաշեց Այիշէյի ննջարանից տարաւ, բարձրացրեց որպէս դրօշակ՝ ամբոխին Մէքքէ ուխտի առաջնորդելու համար, Աբուբէքրի հրամանով, մեծ խնամքով պահելով՝ յանձնել է յաջորդաբար Չամի, Բաղդադի, Գահիրէյի խալիֆներին, որոնցից յափշտակեց Սէլիմ Ա., որպէս խալիֆների յաջորդ: Իսլամները հաւատում են, որ եթէ այդ դրօշակը պարզի պատերազմում՝ անպատճառ իրանք յաղթող կը հանդիսանան:

2) Սրա հետ պահում է Էօմէրի դրօշակը, որի հրաշագործութիւնը նախորդից քիչ նւազ է համարում:

3) Խրթաի Չէրիֆը (նուիրական թիկնոցը), որը Էօմէրը գնեց Չէհիրի որդուց, որին նւիրել էր Մահմէդը: Այս հրաշագործ համարւած վերարկուն քառասուն կապոցների մէջ փաթաթւած, մեծ զգուշութիւնով պահում է մինչև օրս, որին համոյր են տալի ամեն տարի մի անգամ խալիֆը ու նրա մեծամեծները: Ասում են, որ ասրից է գործւած և զարմանալի է, որ հազար երեք հարիւր տարւայ ընթացքում չի փթել:

4) Քէարէյի արծաթեայ բանալին, որը Մէքքէի Չէրիֆը նուիրեց Սէլիմ Ա-ին, Մէքքէի, Մէդինէի բանալիների հետ:

5) Մահմէդի մօրուսի մագերէ:

6) Մահմէդի նալընները [փայտի քոշեր]:

7) Էօմէրի ինքնաձեռագիր մի մատեան և ուրիշ մանր մունր իրեր, որոնց ամեն մէկի հետ կապւած է իսլամի քարոզիչների, նախկին դաւանողների, խալիֆների, զօրականների և իւլէմների կեանքից այլ և այլ դէպքեր, առապելներ, վէպեր:

VI. Թէև սուլթանը իսլամի առաքելալի [Բէսուլ—այս է Մահմէդի պաշտօնական անունը, և այդ տիտղոսով նրան անւանում է իսլամ աշխարհը] և նրա յաջորդների տեղա-

կալն է, կրօնի գլուխն է, բայց նա իրաւունք չունի կրօնական վճիռներ տալ, ինչպէս տալիս են ուրիշ դաւանանքների կրօնապետները: Խալիֆը դուրանի ու շէրիաթի շաւղից դուրս գալու արտօնութիւն չունի. սխալանքների տեղիք չը տալու համար, հէնց նախկին ամիրապետների ժամանակից, կարգ է դրած, ամեն մի գործ նախապէս յանձնել ամենայայտնի մի քանի իւլէմների վճռին, ջոկ ջոկ, և ապա գործադրել: Խալիֆներն իրանք իւլէմներից, որին որ կամեցել են, նրան են յանձնել գործերի վճռը: Չէյխ-իւ-իսլամի. [երկրի առաջին կրօնապետը]. ընտրութիւնն ու հրաժարեցումը բացարձակապէս կախում ունի սուլթանից: Չէյխ-իւ-իսլամն էլ նշանակում է, դարձեալ խալիֆի բարաթով, նշանաւոր իւլէմներին, պետութեան դաւաւանների բոլոր միւլթիներին (վիճակաւոր վերահսկող կրօնի), դադիներին (վիճակաւոր դատաւոր), միւլթիներին (նոյն մըզկիթների քարոզիչ-ուսուցիչ) և ուրիշ սպասաւորներին: Այս պաշտօնական կղերը վարում են իսլամի գործերը շէրիաթի համաձայն, մեծ իմամին փոխարինելով: Ի՛նչ մեծ-մեծ արտօնութիւններ ունին իւլէմները, բայց և որքան ստորացած են իրանց գործերով:

Պաշտօնանկութեան երկիւղով, չաղ տեղերից չը բաժանելու և բարձրանալու տենչով մտրուած, ամբողջ բարձրադիր կղերը ստիպել է համակերպելու սուլթանի վարչութեան, մինիստրութեան հետ, այնպէս որ դա իր ազդեցութիւնը և վարկը կորցրել է երկրորդական իւլէմների, սօֆիաների և մօլլաների աչքում և ժողովրդից չի վայելում նախկին յարգը: Թէ ենիշարութեան ժամանակ և թէ նրանից յետոյ, նշանաւոր իւլէմները քանի գլուխները բարձրացրել են, բողոքել են ապօրինութիւնների դէմ, ժողովրդին, իրանց աշակերտներին գրգռել են հիւնքեարների դէմ, վերջիններս լռելեան, առանց ցոյցի, նրանց բռնել

կոտորել և գաղտնի ջուրն են գցել ձկներին կերակուր: Վերջին դարում քանի քանի հազար սօֆիաներ ու մօլլաներ կապկպած նաւեր են լցել ու ծովերի խորքերը թափւել:

Սուլթան Մահմուդ Բ. ենիշէրիները կոտորելուց, ուսաց հետ խաղաղութիւն կապելուց յետոյ, երբ ցանկանում էր անկեղծ կերպով մտցնել իր պետութեան մէջ, կրօնական բարեկարգութիւններ, իւլէմները նրա առաջը կտրեցին, չը թողին այլ ևս ոչ մի քայլ առաջ գնալու: Պետութիւնը այդ ժամանակ ծանր պարտքի տակ էր և միջոցներ էլ չը կար ըէֆորմներն իրագործելու: Սուլթանի մտերիմները խորհուրդ տրւին, Փրանսիացիների նման, վագրֆները ծախել [մզկիթներին և իւլէմներին յատկացրած անշարժ կալածներ], իսկ կղերին պետական գանձարանից թռչակ տալ, որով ոչ միայն պետութեան պարտքը կարող էր վճարել, բարեկարգութիւններ մտցնել, բերդեր, նաւեր շինել տալ, զօրանոցներ ու հասարակական հիմնարկութիւններ շինել, այլ այդ ընթացքով կը կարողանար բոլորովին ընկճել իսլամի կղերը: Ծախելով վագրֆները, սուլթանը բոլորովին կը փշրէր իսլամի իւլէմների ոյժը, որոնք իրանց ապրուստի, թռչակի սիրոյ համար, պարտաւորեալ աւելի շուտ պիտի ընկճէին, ձուլէին պետութեան և նրա շահերի հետ, որով աւելի արագ կարելի կը լինէր կատարել կարևոր բարեկարգութիւնները:

Բայց կղերը, հասկանալով սուլթանի միտումները, այնպէս ընդդիմութիւն ցոյց տրւաւ, այնպէս լարեց ժողովուրդը հիւնքեարի դէմ, որ սուլթանի ամիսամօտ անձնաւորութիւնները նրան «գեաւուր» [անհաւատ] համարելով, խորշում, հեռանում էին նրանից: Բանն այնտեղ հասաւ, որ թշուառ սուլթանը կորցրած իր հաւատը իրան չըջապատողների վրա, փախաւ էր տալիս բոլորից

և հանդատութիւն չէր գտնոււմ: Միայն սիրելի բըռը վտա-
հած, նրա մօտն էր միայն ապահովապէս քնոււմ, հանգըս-
տանոււմ Չամըջաի բարձունքի վրա: Բայց այնտեղ էլ իւլէմ-
ների ձեռքը նրան դադար չը տըւաւ. մի գիշեր բարձերը
բերանին դրին, խեղդեցին նրան, մօտ քառասուն տարե-
կան հասակում, իր կեանքի այն շրջանում, երբ նա ան-
ձամբ ամեն բան քննած, ամեն բան ուսումնասիրած, ամեն
ծրագիր պատրաստած՝ ձեռնամուխ էր լինելու իսկական
քէֆորմատոր դառնալ:

Երբ Բուզարիայի սարսափներից յետոյ, 1876 թւին,
սուլթան Ազիզը, Աւստրիայի կաթինէտի առաջարկութեամբ,
Եւրոպական պետութիւնների պահանջներին մի կերպ բա-
ւարարութիւն տալու նպատակով, հրատարակեց մի նոր
«Խ ա թ թ ը - հ ի ւ մ ա յ ի ւ ն», որով քրիստոնեայ հպա-
տակներին իսլամի հետ կատարեալ հաւասարութիւն էր
խոստացոււմ, ամեն գործում, վկայելու իսլամների հետ
հաւասար ձայնով, վերացոււմ էր զինուորական տուրքը (բէ-
դէլէթը-ասքէրիէ) և դրա փոխարէն նոյն օրւանից ծնւած
քրիստոնեայ մանուկները պարտաւորոււմ էին զինուորակո-
չութեան ենթարկելու, կատարեց իսլամ ամբողջը, մզկիթ-
ների մէջ բողոք բարձրացրեց և իսլամների կողմից կա-
տարեալ հալածածք սկսեց քրիստոնեաների դէմ յայտնա-
պէս:

Այդ ժամանակ առիթից օգտւելով, սուլթանի հակա-
ւակորդ կուսակցութիւնը միացաւ իւլէմների հետ և ճնշոււմ
գործ դրեց սուլթան Ազիզի վրա: Մի բանի ցոյցերից յե-
տոյ, սուլթան Ազիզը զիջաւ իւլէմներին և նրանց ընտրելի-
ներին կանչեց, յանձնեց մինիստրութիւնը: Մինդատ փա-
շան, իւլէմների հետ ձեռք ձեռքի տըւած, կղերի ձեռքով,
օսմանեան պետութեան բոլոր մզկիթների իմամների մի-
ջոցով, իսլամ ազգաբնակչութիւնից վաղանապէս, իր նախօ-

րօք պատրաստած, տպագրւած թերթերով ստորագրու-
թիւններ հաւաքեց, որով ամբողջ իսլամ ժողովուրդը իր զայ-
բոյթն էր յայտնոււմ հիւքարների ընթացքի համար, իսլամի
չէրիաթը ոտնատակ տալու պատճառով: Այդ հանրագրու-
թիւնների վրա հիւմնւած՝ չէյի-իւլ-իսլամ Խայրուլլահ էֆէն-
դին ֆէթւա տըւաւ՝ ցած իջեցնել իմամի աթուրից Ազիզ
սուլթանին և նրա տեղ բարձրացնել Մուրադին, որից ա-
ռաջացած արքայասպանութիւնը պարզ է աշխարհին:

Այս իսկ պատճառներով սուլթանները միշտ վախենոււմ
են և չեն համարձակոււմ դուրանի, չէրիաթի հակառակ
բայեր անել, ժողովուրդին չը գրգուելու համար: Բաձրադիր
իւլէմներն էլ միջին ձանապարհը բռնած, երբեմն հիւն-
քեարի կողմն են տատանոււմ, երբեմն էլ ժողովուրդի,
որով երկրին տիրոււմ է կատարեալ անխնայութիւն: Ո՛չ
չէրիաթն է թագաւորոււմ, ո՛չ էլ նորակազմ օրէնսդրութիւն-
ները. խալիֆը, իւլէմները, վէզիրները այս կողմն էլ են
թերոււմ, այն կողմն էլ, յայտնի բան է միշտ իսլամի շա-
հերին նախապատիւ տեղ տալով: Այդ երկդիմի, լիովին
չէրիաթին հակառակ ընթացքը նկատելով իսլամ հաւատա-
ցեալները, չեն կարող հիւնքեարին խալիֆ համարել և դէ-
պի նա զգւանք չզգալ:

VII. Իսլամ ժողովուրդը, իւր պետական պարտաւորու-
թիւնները կատարելուց առաջ, իր հասարակական իրա-
ւունքների աէրն է ուզոււմ դառնալ: Ամեն մի իսլամ, նո-
րադարձ, թէ դարևոր իսլամի սերունդ, իւլէմ, թէ գուե-
հիկ, երկրագործ, թէ արհեստաւոր, ծառայող, թէ պաշտօ-
նակալ, անխտիր իրան ժառանգորդ է համարոււմ իսլամի
պետութեան մէջ: Պէտք է իմանալ, որ դասակարգութիւն,
իշխանականութիւն, զարմականութիւն, աղնատոհմութիւն
չէ ընդունոււմ դուրանը. իսլամը իր հետեւողների մէջ խարու-
թիւն չի դնոււմ. միայն ոչ իսլամներն են, որ չեն կարող

Ջէհէննէթի որդոց հետ հաւատար վայելել երկրի բարիքները: Պետութեան ամբողջ կարողութիւնը իսլամի սեփականութիւնն է, «բէյթիւլմալն» է. ոչ-իսլամը «բայա» (երամակ) է երկրի մէջ, որը շէրիաթի համաձայն, պետական, վարչական որ և է գործում ոչ ձայն ունի, ոչ կարող է միջամտել և ոչ էլ իր վիճակի դէմ բողոքել: Կառավարութեան մասնակցելու իրաւունք չունի «բայան». սրան կառավարելու են իսլամի որդիքը: Քրիստոնեայի կայքը, կարողութիւնը իւրացնելը, ուտելը, խելը յանցանք չէ, որովհետեւ այդ ամենը իսլամի սեփական կալւածների արդիւնքից յաւելած է բայայի մօտ մնացած. բայայի դաւակները յափշտակելը բարեգործութիւն է, նրանց իսլամացնելու համար՝ յաւիտենականութեան մէջ աւելի շատ հիւրիններ են խոստացւած իսլամի ժառանգորդներին:

Ամեն մի լաւ բան իսլամի գաւազներին է պատկանում, լաւ ձին, լաւ զէնքը, լաւ այգին, լաւ արօտատեղը, լաւ հագուստը արժանի է զուրանի որդիներին, նրանք առանց այլ և այլի կարող են յափշտակել բայաներից, որովհետեւ նրանք բայաների կեանքը խնայում են, պաշտպանում են օտարների յարձակումներից և տեղաւորել են իրանց հովանու ներքեւ: Բայա բառը հպատակ բառի լիմաստով չէ ընդունում իսլամը: Բայան նրա աչքում մի տեսակ ֆէլլահ է (ինչպէս քիւրդերն անւանում են քրիստոնեաներին), որը պիտի դատի, աշխատի իր տիրոջ համար և յանձնէ այդ աշխատութեան պտուղը ամբողջապէս իսլամի գաւազներին, առանց մտածելու անգամ իր ցամաք օրապահիկի համար: Ամեն մի իսլամ ձգտում է հրամայող դառնալ, պահանջող լինել ոչ իսլամի գլխին, և բայաներին իր երկնապարզ սարուկ է համարում: Այս ամենը իւրաքանչիւր իսլամի հոգու մէջ մտած, մարմնացած մոլորութիւն է մանուկ հասակից: Ընտանիքի շրջանը, դըրացիութիւնը, կղերը, կառավարութիւնը և դատարարակութիւնը այդ սգին են ներշնչել նրա մէջ և այդ ամենը նրա աչքում սովորական բան է դառել:

Իսլամ անհատը զարմանում է, երբ լսում է, որ իր ընտուլի տեղապահը, այդ բայային ուղում է սարկութիւնից բարձրացնել, կամ աւելի լաւ է ասել, իրան նւաստացնել և բայայի հետ դասաւորել՝ զայրանում է, երբ նրան ազատ թոյլ չեն տալիս բայայի աշխատածից լիուլի օգտւելու՝ կատաղում է, երբ բայան ընդիմադրում է նրան՝ յափշտակութունների դէպքում՝ բողոքում է, երբ նրան դատի են հրաւիրում բայային հասցրած շարիքի համար՝ արհամարհում է այն ատեանները, որտեղ դատաւորների և կառավարիչների շարքում տեսնում է բազմած բայային՝ մերժում է այն վճիռները, որ չի կայացրել իր դադին, չի հպատակում այն հիմնարկութիւններին, որտեղ շէրիաթի փոխարէն մի ինչ որ կանոնադրութիւն է գործածւում և չի ճանաչում այն խալիֆին, որը ընտուլի հրամանների հակառակ, շէրիաթի աւանդութիւնների դէմ է գործում:

Վերջացնելով մեր խօսքը, եզրակացնում ենք: Օսմանեանների բախտը դէպի անկումը թերւելուց յետոյ, երբ պարբերաբար նրանց բանակները իրար ետևից սկսեցին գլխակոր վերադառնալ պատերազմական դաշտերից, երբ սրանց յաղթողները գրաւեցին իսլամական ընդարձակ նահանգները և ի լրումն այդ ամենի, երբ հիւնքեարները խոնարհեցին, պարտաւորեցին քրիստոնեայ պետութիւնների հետ կապած դաշնադրերի զօրութեամբ՝ վերանորոգութիւններ մտցնել իրանց երկրում, թոյլ տուին քրիստոնեայ պետութիւններին միջամտելու իսլամի երկիրների ներքին գործերում, մի խօսքով ուղեցին չափ ու սահման դնել իսլամի անսանձ հարստահարութիւններին,— իսլամ ժողովուրդը, կղերը չը կարողացան զիջանել, նկատելով իրանց սուլթանների անկումը, թուլութիւնը, որին և հետևեց խալիֆի երկրում աստիճանաբար շէրիաթի գործադրութեան դադարումը, իսլամականների սիրտն էլ քիչ քիչ սառեց դէպի օսմանեանների հիւնքեարը, թէ պետութեան սահմանների մէջ և թէ դուրսը իսլամականները սկսեցին խորթ աչքով նայել սուլթանին:

Արդէն սրանտից 50 – 60 տարի առաջ նշանաւոր իւլէմներ գաղտադողի տարածում էին այն միտքը, թէ խալիֆայութիւնը դուրս է գալու հիւնքեարների ձեռքից, թէ հիւնքեարների համար «խուզբէն» կարգալը մեղք է, յանցանք է, բայց ոչ ոք սիրտ չէր անում հրապարակ դուրս գալ, ամենքն էլ սպասում էին Մահդիի երեւալուն, որը պիտի զօրացնէր իրանց անընկճելի պետութիւնը, բարձրացնէր սանձազը շէրիֆը և սասանեցնէր գեաւուրներին, տիրելով ամբողջ աշխարհին: Իսլամները սպասում էին «ամենազօրաւորին»: Բէսուլի կտակի համաձայն նա պիտի գայ, հասնի և նրանց ազատէ մեղկացած իւլէմներից և անօրինացած սուլթանից ու վերանորոգէ իսլամի օրինական խալիֆութիւնը և վերահաստատէ շէրիաթը:

Երբ Եգիպտոսում, 1830-ական թւականներից յետոյ, Մէհմէդ-Ալի փաշան, օսմանեանների նախկին կուսակալը, ապստամբեց, զօրացաւ և տիրեց, բացի Եգիպտոսի հարեւան նահանգներից, Ատորիբին ևս, այն երկրին, որտեղեց կորէիչները, իւմիները հրամայել էին աշխարհին, իսլամականութեան սկզբնական դարում, երբ Մէհմէդ-Ալին՝ Չամը տիրելուց յետոյ մօտենում էր Փոքր-Ասիային, իսլամները սրտատարփ սպասում էին, որ կը գնայ և կը խլէ հիւնքեարներից խալիֆութիւնը: Բայց ևրոպան դադարեցրեց նրա արագ, արձակ և ազատ բայլերը Կ. Պօլիս դիմելու: Վերջապէս սրանից 17 տարի առաջ, երբ Մահդին Սուգանում երեաց և Մահարայում հաւաքեց իր զնդերը, այլ ևս իսլամ աշխարհը կասկած չունէր, որ նա պիտի վերանորոգէր խալիֆութիւնը և տիրէր աշխարհին: Բայց այդ անգամին էլ իսլամի յոյսը փշրեցին անգլիացիները, Մահդիի ճանապարհն էլ կտրեցին:

Այժմ իսլամ աշխարհը, հիւնքեարներից յոյսը կտրած, ձեռքերը ծալած սպասում է մի նոր Մահդիի, որը կարծում ենք և հաւաստացած ենք, որ հրէաների սպասած Մէսիայից վաղ աշխարհ չի գալ:

Շ Է Ր Ի Ա Թ

Թէ

Կ Ո Դ Է Ք Ս ?

„Հաւատացեալնէ՛ր, ոչ ոքի հետ անկեղծ բարեկամութիւն մի՛ կայէք, այլ միայն է՛ ձեր մէջ. երանք անպայման ձեզ խելքահուն կանեն երանք ցանկանում են ձեզ կործանել“:

Ղուրան III Իմրան, 114 պետութ:

ՇԵՐԻՍԱԹ ԹԷ ԿՈՂԵՔՍ?

I.

Մարգարէ՛, կուիր գեաւորների և
կեղծաւորների դեմ ևսխանման-
յրուրեանք և սեգուր կոիր կրակեց
հետ: Նրակց բնակարանք գեհեհեհ է:

Ղուրան սիր. LXVI Թէհրիմ 9 այ.

Արտատրած «ՏԱՐԱԶ» շաբաթաթերթից

Գրեթէ հարիւր տարուց աւելի է, որ արեւելքում՝
Քիւզանդական կայսրութեան աւերակների վրայ բարձրացած
Օսմանեան պետութեան երկրներում՝ աշխատում են, ամեն
տեսակ միջոցների դիմելով, պետական, հասարակական,
տնտեսական, զինւորական և քաղաքացիական վերա-
նորոգութիւններ, փոփոխութիւններ մտցնել, բայց այդ
անվերջ ջանքերը համարեա թէ ապարդիւն, առանց զգալի
հետեանքների են մնացել: Վերանորոգութիւնների համար
արւած բոլոր հրովարտակները ¹⁾, հրատարակւած օրէնս-
դրութիւնները, սահմանւած հիմնարկութիւնները՝ քննական
հայեացքի առաջ՝ նմանում են մի տեսակ խարէութեան,
նենգամիտ և խարդախ քաղաքականութեան ցոյցերի, փրու-
ւոյց, կեղծ, ոսկեայ առարկաների, որոնց կեղեի մէջ ան-

¹⁾ Խաթթը-Հիւմայիւն 26 Շաբան 1255 (1838 թ.), Խաթթը-
Շէրեֆ 1 Ջէմադիւ ախր 1272 (1856) թ.), Խաթթը-Հիւմայիւն
23 Ջէհէջէ 1277 (1870), Ֆէրմանը-Ալի 1292 (1875) և այլն:

պէտք աղբով է լքցրած: Եթէ լրջութեամբ և ուսումնասիրութեամբ հետեւենք երկրի պատմութեան, ժողովրդի մէջ կատարած անցքերին և քրիստոնեաների վիճակին, մենք բարենորոգւած՝ փոփոխութիւն չենք նշմարիլ: Անցեալ դարում քրիստոնեայի հետ ինչպէս որ վարւում էին, գրեթէ նոյնպէս են շարժւում և այսօր:

Թէ տաճկաստանի քրիստոնեաները և թէ Եւրոպացիք մեծ համակրութեամբ են դիմաւորել՝ ենիչէլիներին կոտորելուց յետոյ՝ պարբերաբար հշատարակւած բոլոր հրովարտակներին և օրէնսդրութիւններին: Այդ վերանորոգչական հրովարտակները և օրէնսդրութիւնները նենգութեամբ, թէ ոգևորւած յափշտակութեամբ, պարբերաբար ֆրանսերէն թարգմանել, Կ. Պոլսում օսմանեան պետութեան հաշուով տպագրել և ցրել են արեւմուտքում հետաքրքիր, բանիբուն և դիպլոմատիք շրջաններում: Ո՞ր յառաջադիմական կուսակցութիւնը, կամ անհատը սրտատրոփ չէր դիմաւորիլ բարբարոս արեւելքում, կիսավայրենի ազգերի մէջ, մոլեւաւանդ իսլամի տիրապետութեան տակ հրատարակւած և ժողովրդին, ազգաբնակչութեանը կատարելապէս հաւասարութիւն խոստացող հրովարտակներին: Այն հրովարտակներին, որոնք բարոգում էին՝ ջնջել ժառանգական թէգութիւնները, աղալըղները, խել ի ս լ ա մ ի հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն հ ո ղ ե ը ը ¹⁾ և վարչական իրաւունքները այդ

¹⁾ Խալիֆայի կուսակցութեամբ, շէրե (Կրօնական) վարդապետութեան համաձայն, խալիֆ զինւորներով նաւաճած և ինքնահամ հպատակած բոլոր երկրներէ հողերը կազմում են խալիֆ համայնքի ընդհանրական սեփականութիւնը—Բէյթ-իւլ-մալ, կամ Աբազիէ—Ամիլէ (ամիրապետական հողեր) և վազֆները: Այդ կալուածներէ երեսը մասնաւորներէ կապալով (գաբալա) արւում է ընդմիշտ օգուելու տասնորդական հարկով, բայց ոչ սեփականութիւն եւրոպական իրաւաբանական բառի մտքով (propriété), իսկ կալուածքը միշտ մտում է Բէյթ-իւլ-մալ: Եօմիլն երբ նաւա

ժառանգական առանձնաշնորհեալ դասակարգերից, որոնք մէկ-մէկ դ է ր է-ր է գ ի (ապստամբ, անզուսպ իշխան) դարցած չէին հպատակում ոչ մի իշխանութեան և կամայակաւնութիւններով կեղեքում, հարստահարում, տանջում էին երկրագործ ու արհեստաւոր ժողովուրդը:

Երկրագործ դասակարգը, որ մինչև վերանորոգութիւնները իր հնձի համարեա կէսից աւելին յանձնում էր կալւածական ըէգին, կամ աղային, թէ որպէս համայնական, թէ որպէս պետական և թէ որպէս վարչական հարկ, կատարում էր այդ աղայի անտեսական, անական և մասնական ծառայութիւնները, աչքի արտասուները, սրտի խորքից հառաչանքները զսպած՝ տանում էր նրա ամեն տեսակ անարգանքները և զրկանքները, ի՞նչ մեծ հրճանքով էր դիմաւորելու այդ խոստացւած օրէնսդրութիւններին և կարգերին, նկարագրելու կարեք չըկայ:

Որի՞ սիրտը չէ բարսիւել սուլթան Մէջլիկ օսմանեան նահանգներին, գաւառներին, աւաններին և գիւղերին շնորհած ինքնավարութեան կանոնադրութիւնները կարդայիս: Վարչութեան բոլոր գործերում պետութեան ներկայացուցիչներին—վալիին, կամ միւղիլին այդ օրէնսդրութիւնների համաձայն արւում է միայն երեք ձայն (վալին, օգնականը և քարտուղարը) ժողովրդի ութ-իննը ձայնի դէմ: Հապա հասարակական և համայնական ընտրութիւնները,

Ձեց Պարսկաստանն ու Եգիպտոսը, բոլոր հողերը համայնականի վերածեց: Recherches sur la constitution de la propriété dans les pays Musulman p. 122 et 123, Worms. Ընդմիշտ կապալով օգուելու իրաւունք ունեցողը, կարող է իր իրաւունքը ծախել, գրաւ ղնել, բայց միջնց դուրս եկած հանքին՝ ոսկուն և գանաւած իրին դարձեալ տէրը Բէյթ-իւլ-մալն է: Legislation musulman II p. 269 293 et 648 Perron. Ղուրան սիւրիա II Բէգարա 27 այեաթ:

որքան մանրամասնութիւններով որոշում է անհատի ընտրելու, ընտրելու իրաւունքները պաշտօնականների անսահման չէզոքութիւնը 1): Ինպէ՞ս չհիանայ մարդ, երբ կարգում է սուլթան Մէջլիկ Պարիզի կոնգրէսից առաջ տւած հրովարտակը: Մարդու, անձնաւորութեան անձեռնմխելութիւնը, ամեն տեսակ բէգեարից (ձրի աշխատանք), անորոշ տուրքերից, կամայական պահանջներից, սովորական փէշքեաշներից և կաշառատութիւնից ազատութիւնը: Մարմնական պատժի իսպառ բարձումը. ծեծ, քաշքշել, դաղել թաս-անցկայնել, ջուր կապել (մէջքին), եղէգ դնել, անդամները կտրել, գլխատել, կախել և ուրիշ ամեն տեսակ տանջանքների վերացումը—որքան սրտագրաւ է: Այդ քաղաքական, հասարակական, դատաստանական և քրէական օրէնսդրութիւնները կարգալիս, քրքրելիս, սում միտքը ակամայ չէ ընկել Նապօլեօնի godերը:

Դեռ 1866 թ. սուլթ. Աղիզը Պարիզից վերադառնալուց յետոյ, լուսաւորութեան նախարարութեան համար հաստատած ընդարձակ օրէնսդրութեան հետ, Օ ս մ ա ն ե ա ն ե ռ կ ը ու մ ու ս ու մ ը պ ա ղ տ ա դ ի ը հ ը ա տ ա ղ ա կ ե ց: Այդ կանոնադրութեան համաձայն, հրամայած էր լուսաւորութեան մինխտորին՝ բաց անել երկրի ամեն մի անկիւնում՝ գիւղում, աւաններում պարտ ու պատշաճ ուսումնական հաստատութիւններ, տարրական, միջնակարգ լիցէներ, մասնագիտական դպրոցներ և համալսարաններ: Այս ուսումնական հաստատութիւնների գոյութիւնը պահպանելու համար, նոյն թւին հրատարակեց մի ուրիշ հրովարտակ, որ երկրի բուսականութիւնից մի տասներորդ հարկի [աշար] փոխարէն, ստացւի մի ութերորդը և յաւել-

1) Վերայէթներէ վարչութեան յատուկ կանոնադրութիւն որտեղ կան նաև սուլթաններէ նշանաւոր հրովարտակները և հրահանգները. Կ. Պոլիս 1868 թ. Գրքաձեռնակ հրատարակ.

ւած հարկը սահմանել լուսաւորութեան նախարարութեան ծախսերին: Չէնց այն տարւանից սկսեցին քրիստոնեայ ազգաբնակիւթիւնից այս աւելւածով հարկը հաւաքել, այն ինչ մինչև այսօր, ուսումնարաններ, պարտադիր ուսումն դեռ պիտի կարգադրին...

Երբէք զարմանալու չէ, եթէ երկրի դրութիւնը քննենք իսլամի հայեացքով և հասկացողութիւնով, թէ ինչի՞ չին կատարում, չեն գործադրում խոստացւած և հրատարակւած այդ օրէնսդրութիւնները: Այն ինչ փոխանակ գործադրելու այդ օրէնսդրութիւնները, հաւասարացնելու ազգաբնակիւթիւնը, պաշտպանելու անհատական իրաւունքները և ապահովելու քրիստոնեայ ազգաբնակիւթեան գոնէ պատիւն ու կեանքը, մեք երկրի ամեն մի անկիւնում դիմաւորում ենք հարստահարութիւնների, զրկանքների, կողպուտների, բարբարոսական տանջանքների, անզուսպ հաւաշանքների և դժոխային կոտորածների: Ամեն տեղ ժողովուրդը, քրիստոնեայ ազգաբնակիւթիւնը գրաստների պէս տանջւում են, քաշելով իրանց ուժից շատ բարձր հարկերի ծանրութիւնները և շնչասպառելով այդ վճարումները հաւաքող անխիղճ մխտարների ձիրանների տակ: Հարկեր, ոչ միայն պետական, հասարակական, այլ դրանց կըրկինից և քառապատկից աւելի մասնական պաշտօնեաների, քիւրդ բէյերի, քաղաքացի աղաների, չէլիերի, հարկահաւաքների և շրջիտեմ էլ ինչերի ձրի ծառաութիւնները, անանուն հարկերը, անվերջ տուգանքները և վճարումները:

Թանգիմաթից առաջ ամեն մի հողաբաժին, գիւղ, կամ գաւառակ կազմում էր մի աղալը, կամ բէգլը, սրի տէրը իր օգտի համար պաշտպանում էր կողմնակի աւարառութիւններից, կողոպուտներից, մասնական անհատների ոտնձգութիւններից իրան կալւածքի վրայ բնակող բայաներին և նրանց սեփականութիւնները: Վերջանալով աղալը-

ները վարչութիւնները նրանց փոխարինեցին: Պէտք է, որ սրանք պաշտպանէին երկրագործ և արհեստաւոր ժողովրդին, բայց սրանք վաթսուն-եօթանասուն տարւայ ընթացքում չըկարողացան կանոնաւորապէս բարեկարգուել, որ կարողանային իրանց ստանձնած պաշտօնը, իրանց կոչման համեմատ կատարել: Այս պաշտօնականները, որոնք մեծ մասամբ նախկին աղաների, բէգերի ժառանգները գասից էին, իրանց մեղիութիւններից առանց ձեռք բաշեւում, կեղեքեցին եւ ժողովուրդը, եւ գանձարանը, իրանց ընկերակից վեր առնելով նոյնպէս նորակոչ պաշտօնեաներին և ոստիկաններին: Անտէր մնացած քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնից ամեն մի իսլամ, պաշտօնական համազգեստով, ոտտիկան, դէրուիշ, մօլլա, քիւրդ թէ բէգ՝ իրան իրաւունքն է համարում՝ այդ թշաւու բայայից մի բան առնել, իրան մասը կորզել: Այնպէս որ այժմ ոչ պետական գանձարանն է կարողանում կարգին իր հարկը հաւաքել, ոչ էլ թշաւու գործաւորին և երկրագործին թողնում են, որ իր գաւռն աշխատանքով ձեռք բերածից կարողանայ իր ընտանիքը կերակրելու բաժին հանել:

Այդ բոլոր անկարգութիւնները, այդ աննկարագրելի սանձանքները և թշաւութիւնները նկատելիս, մարդ աւկամայ մտածում է, թէ ինչի՞ շին գործադրում այն օրէնսգրութիւնները, այն բարենորոգութիւնները, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում աւերած, կործանած և քայքայած երկիրը կարող են դրախտի վերածել: Ինչի՞ մեռած տառ են մնացել այն մեծահնչուն և փքուն հրովարտակները, այն սուլաբհատոր օրէնսգրութիւնները, որոնք հաստատել և հրատարակել են օսմանեանների սուլթանները և թողնում են, որ թշաւու ժողովուրդը անվերջ հեծէ ու հառաչէ, սգայ ու մորմորայ:

Այս հարցերին պատասխանելով, համարձակում եմ

ասել, որպէս մօտ ծանօթ իսլամական ժողովրդի, նրա վարդապետութեան, դաստիարակութեան, այդ երկրում ծնած, մեծացած, ուռումն առած, որ այս դարիս մէջ սուլթանների հրատարակած հրովարտակները և օրէնսգրութիւնները բառի բուն նշանակութեամբ, անկարելի է գործադրել: Այդ հատորներով հրատարակած օրէնսգրութիւնները կրմնան մեռած տառ, քանի որ օսմանեանների սուլթանը աշխարհի վրայ գտնուող ընդհանուր սիւննի իսլամականութեան համար Ալլահի աշխարհի վրայ դրած շուքն է ¹⁾, քանի որ Գ. Պոլսում նստող փառիչահը մահմէդականութեան իմամը-ազամն է [մեծ-իմամ—առաջնորդ] ²⁾, Ալլահի իսլամների համար կարգած դատաւորն է [հաքիմ] ³⁾, իսլամի համայնական սեփականութեան [բէյթ-իւլ-մալի] աւանդապահը և Մահմէդի տեղակալն ու յաջորդն է:

Իսլամի վարդապետութեան շրջափակից գուրս, իսլամի դաւանանքներին ընդդէմ, ոչ միայն հիմնական վերանորոգութիւններ, այլ մինչև անգամ տարրական փոփոխութիւններ, չի կարելի անել. բանի որ այսօր մահմէդական աշխարհի համար օսմանեան պետութիւնը ոչ թէ մի սոսկ թագաւորութիւն է, այլ համիսլամական կրօնական—համայնքի միութիւնն է կազմում, Մահմէդի հիմնադրած իսլամի ընդհանրական սեփականութեան պետութիւնն է և այդ համայնքի կրօնական սահմանադրութեամբ հաստատւած վարչութիւնը: Պարզ է, որ իսլամիդի հիմնած, մահմէդականութեան համայնականութեան սեփականութիւնը

¹⁾ Излож. Нап. мусулман. законовѣденія ст. 84, 383 и 104. Барона Торнау.

²⁾ Առւր. սիւր. II Բեգարա 248. սիւր III Իմրան 25 ա. Ե. ր. XIV Զասիէթ 17 ա. Ե. Թ.

³⁾ Առւր. սիւր. IV Նիսա 62 ա. Ե. Թ.

կազմող պետութիւնը չի կարող իսլամի դաւանութեան և վարդապետութեան հոգուն հակառակ օրէնսդրութիւնով և կարգերով կառավարել:

Եթէ իսլամի վարդապետութիւնը սոսկ կրօնական, երկնային, վերացական սահմաններում սեղմած լինէր, յայտնի բան է աշխարհական, երկրային վարչութեան համար, մարդկային հասարակութեան որոշած կարգերը և կանոնները մարդիկ դարձեալ կարող էին իրանց յարմարութիւնները համաձայն փոփոխել, բարեկարգել, բայց իսլամի հիմնադիրը, իսլամի հետևորդ հաւատացեալներին կազմած համայնքի կառավարութեան համար սահմանել է երկնային, երկրային, քաղաքական, դիպլոմատիքական, քրէհական, տնտեսական, զինւորական, անհատական և հասարակական, մի տեսակ կրօնա-քաղաքական օրէնսդրութիւն: Այս օրէնսդրութիւնն է իսլամի դատաստանագիրքը 1) և սա է կառավարել ու կառավարելու է իսլամի հետևորդներին: Այդ օրէնսդրութիւնից դուրս իսլամի աշակերտը աշխարհային, մարդկային 2) մտքի արտադրած ոչ մի օրէնսդրութեան չի կարող հպատակել և այդ շէրիաթով [երկնքից արւած օրէնսդրութիւնը] պիտի վճուի նրա բոլոր գործերն ու վէճերը: 3)

1) Ղուրան սիւրիա IV Նիսա 106 այեաթ.
— " " XIII Բայէզ 37 այեաթ.
2) " " III Իմրան 79 "
3) " " XL Ձիւլբի-ֆ 31 այեաթ.

„Երբ քեաֆիրներին (անհաւատ) դիմաւորէք, այն ժամանակ կտրտեցէք նրանց գլխերը, մինչև նրանց բոյստիկն ընկնելը“

Ղուրան XLVII Մոհամմէզ 4 այ.

Մահմէդը իր դուրանով մի կրօնական համայնք 1) կազմեց, մի այնպիսի համայնք, որից հետըդհեաէ շատ կարճ ժամանակամիջոցում առաջացաւ մի ընդարձակ պետութիւն: Ղուրանն է 2) այդ համայնքի երկնային և աշխարհային օրէնսդրութիւնը, որը ամեն մի հաւատացեալ իսլամի հաւատքով և համոզմունքով Ալլահի նւիրական կամքի ու հրամանների արձանագրութիւնն է, որ Ալլահի հրամանով երկնքում հրեշտակները գրի են անցկացրել արարական լեզուով 3): Ղուրանը Ալլահի սահմանած կարգերի և օրէնքների գիրքն է, որով պիտի կարգադրին աշխարհի վրայ ապրող ժողովուրդների բոլոր գործերը: 4) Այդ ճշմարտութեան ձեռնարկով մարդիկ խաւարից լոյս, տգիտութիւնից ճշմարտութիւն, կորուստից փրկութեան ճանապարհի վրայ են բարձրանալու: 5) Մի այնպիսի սուրբ գիրք է, որ երկնքից է, անեղծելի, անփոփոխելի, անփոխարինելի, իմաստնազոյն, ընթիշ, սուտն անմերձենալի, չըհակասող, բացատրող ամեն բանի և զէպի ճշմարտութեան ճանապարհն առաջնորդող 6): Մի սուրբ յայտնու-

1) Ղուրան սիւրիա III Իմրան 100 և 106 այեաթ.
2) " " XLV Ձասիէթ 17 այեաթ.
3) " " XIII Բաիզ 39 այեաթ. սիւր. LXXX Աբէս 13—15 այ.
4) " " IV Նիսա 109 այեաթ.
5) " " II Բեզարա 1 և 181 այ. և Ուլու. XXVII Նէմէլ 2 և 78—79.
6) " " XII Յոլոէի 111 և սիւր. V Ուզուզ 18 այ.
— " " IV Նիսա և 84 սիւր. XI Գաղելաթ. 89 այ.

թիւն, որ մաս մաս Ալլահը Գարբիէլ հրեշտակապետի միջոցով թելադրեց Մահմէդին և վերջինս արձանագրելով՝ տւեց իր կրօնական համայնքին ¹⁾, որպէս լրումն, վերջաբան, կնիք և պսակ բոլոր սուրբ գրքերի, որին ոչ մի փոփոխութիւն յաւիտեան էլ չէ հետեւելու ²⁾: Այս յայտնութեան գրքին առանց կասկածի, անպայման խորին համոզմունքով հպատակելու է իսլամի աշակերտող հաւատացեալը և այդ հպատակութեան՝ «իսլամ» անունը կրելու ³⁾: Իսկ թերահաւատին, սուտ գիրք կարծողին, հերքողին և կամ սխալմունքները գտնելու յանդգնողին սոսկալի յաւիտենական տանջանքների սպառնալիք է կարգում Մահմէդը ⁴⁾:

Ղուրանը բացարձակապէս պահանջում է իր հետևողներից՝ անպայման հպատակութիւն իր վարդապետութեան ⁵⁾, հաստատուն հաւատք, խորին համոզմունք նրա բովանդակութեան ամեն կէտի համար ⁶⁾: Այդ բոլոր առաւելութիւններով չօժտուած մարդը իսլամ չէ ⁷⁾: Ենթադրութիւնը և կարծիքը օրինազանցութիւն է և ճշմարտութեան հակառակ ⁷⁾: Մանդկային մտքի ծնունդը, դատողութիւնը

1) Ղուրան սուրբա II Բէգար. 19 ալ. սուր. LXXXI Թէքըւե 19—21 ալեաթ.

2) " " XXXIII Իհզար 40 ալ. սուր. IX Թոլլէ 33 ալ.

— " " XLVIII Ֆէթիհ 28.

3) " " VI Ինամ 21 ալ. սուր. VII Արաբիք 35 ալ. ս. IX Թոլլէ 74 ալ.

— " " X Յոթն. 18 ալ. սուր. XV VIII Քեաշիք 55 ալ. ս. XXXIX Ձէվըր 33 ալ.

4) " " VI Ինամ 156 ալեաթ.

5) " " LXIII Միւնաֆիդին 1 ալ.

6) " " IX Թոլլէ 75 ալ. սուր. XLIX Հիւջիւրաթ 14 ալ.

7) " " XLIX Հիւջիւրաթ 13 ալ. սուր. XLV Ձաւսիթ 31 ալ.

չի կարող փոխարինել երկնային յայտնութեան, Ալլահի դրած օրէնքին ¹⁾:

Իսլամ ժողովրդի դաւանանքով, միայն - Ալլահին հաճելի և աշխարհիս ամենից գերազանց համայնքը իրանք են կազմում ²⁾, իսկ իրանցից դուրս բոլոր ազգերը, բոլոր կրօնական հասարակութիւնները պիղծ են ³⁾: Թէև իսլամի կողմնակիցները ուզում են հաւատացնել, որ Ղուրանը հրէաներին և նազարեաններին [քրիստոնեա] անհաւատ կուպաշտների կարգը չի դատում, նրանց ջէհնէմի [գեհեմի] տանջանքներից ազատ է համարում ⁴⁾ և գրութիւն ունեցող [էհլի-իւլ-բիթաբ] է կոչում ⁵⁾, բայց իսլամի վարդապետութեան գիրքը նախորդ սիւրիսիւրով սուած առաւելութիւնը ջրում է յետագայ սիւրիաներով, երբ Մահմէդը դայրացած հրէաների ⁶⁾ դէմ և յուսահատած քրիստոնեաների հաստատամտութիւնից ⁷⁾, նոր յայտնութիւններ ստացաւ երկնքից: Այդ սիւրիաներով քրիստոնեայ ազգերը անհաւատ կուպաշտներից շատ էլ գերադաս չեն համարում, քանի որ պնդում են երրորդութեան խորհրդի վրայ, իսլամի վարդապետութեամբ նրանք միւշրիք են (Աստծուն ընկերներ տւող), կուպաշտ, պիղծ ⁸⁾: Իսկ եթէ քրիստոնեան չի ճանաչում Մահմէդին որպէս մարգարէ և չի ընդունում զուրանը, անհաւատներից տարբերութիւն չունի ⁹⁾:

1) Ղուրան սուրբա VI Ինամ 115 ալեաթ.

2) " " III Իմրան 106 ալ.

3) " " III Իմրան 9 ալ.

4) " " II Բէգարա 59 ալ.

5) " " IV Նիսա 169—172 ալեաթ.

6) " " II Բէգարա 154—157 ալ. սուր. IV Նիսա. 152—160 ալեաթ.

7) " " V Ուզուտ 17—18 ալ.

8) " " IV Նիսա 169 ալ. սուր. V Ուզուտ 77 ալ.

9) " " III Իմրան 93 ալ. սուր. LXV. Թեհրիմ 9 ալ.

ձշմարիտ է, որ շատ ցանկալի, շատ փափակելի էր և է օսմանեան սուլթանները համար, բարեկարգել իրանց պետութիւնը Եւրոպայում գոյութիւն ունեցող կարգ ու կանոններով և զօրացնել իրանց գահակալական իշխանութիւնը. այդ բարեկարգութիւնների հետ վերապահելով իրանց գերիշխանութիւնը, անբաժանելի իսլամի խալիֆութիւնն և իմամի-աղամի արտօնութիւնները: Եթէ մենք մանենք օսմանեան պետութեան վեց դարի պատմութեան, նրա քայքայման և անկման քննադատութիւնների մէջ, մենք կըզգանք, որ որքան փայլայած և շուրջ անըջական ցնորք է եղել և իդէալական ցանկութիւն օսմանեան Հինքեարների համար, տեսնել իրանց պետութիւնը վերափոխւած, ինչպէս իրանց դրացիների երկիրները: Բայց Մահմեդի անդակալների այդ ցանկութիւնը մնք համոզւած ենք, որ կըմնան յաւիտեան լոկ իդէալական մտածութիւններ և խաբուսիկ երազներ:

Ինչպէս չըցանկար Սէլիմ Գ.-ը (1789 թ. գահակալ) վերանորոգել իր պետութիւնը, երբ անգուսպ ենիչէրիները պատերազմները գլխակոր փախչելուց յետոյ, երկիրը, ազգաբնակութիւնը տակ ու վրայ աշին, եղբօրը՝ Համիդ Ա. և հօրեղբօրը՝ Մուստաֆա Գ. գահից իջեցրին և արիւնահեղութիւնով ոչ միայն Կ. Պոլիսը, այլ մինչև անգամ իր պալատը ներկեցին: Սրտի խորքերում կուտակւած մաղձն ու անգուսպ վրէժը ինչպէս կարող էր թաղել իր մէջ Մահմուդ Բ. և չըջարդել, բնաջինջ շանել այն ենիչէրիներին, որոնք մի օրւայ մէջ իր աչքի առաջ երկու սուլթանների հօրեղբօրն ու եղբօր՝ Սէլիմ Գ.-ին և Մուստաֆա Գ.-ին խողխողել էին, որոնց տաք տաք արիւնը իր վրայ ցայտելով բիւնի շն էր ներկել և մարմինը այրել...

Ո՞ր մէկ սուլթանին յայտնի չէ այն վեց դարի պատմութիւնը, որի ընթացքում իսլամի կղերը իրանց ձեռքում

խաղալիկ շինած խալիֆներին, իրանց կամայականութիւններով երկիրը և ազգաբնակութիւնը կեղեքել են, սպարապետներին ու վէզիրներին, ներքինապետներին և ենիչեր աղաներին իրար դէմ զինելով՝ արքունիքը աղմկել, պետութիւնը քայքայել ու կործանել են: Ո՞ր մէկ սուլթանը չի ջանացել, չի աշխատել թուլացնել իսլամի կղերի զօրութիւնը, որի դէմ ինքը միշտ խրտուրակի դեր է կատարել: Կամ ինչի՞ հաճելի չըպիտի լինէր այդ սուլթանին՝ զսպել կըօնամուլ ամբոխին, մեծամիտ կղերին և անսահմ ենիչէրիներին և դրանց գլխին արքայավայել անկախ իշխել: Հապա վեց դարու ընթացքում թշնամի պետութիւնների հետ կատարւած հարիւր վաթսուներ վեց սոսկալի պատերազմները, արիւնահեղ կոտորածները, անգուլթ քարքարոտութիւնները, որոնցից շատերը տարիներ է տևել, թշուա, անդէն ազգաբնակութիւնների վէմ: Հալածւած, տանջւած, սոսկալի զրկանքները ենթարկւած հալատակ ազգաբնակութեան հարիւր եօթանասուից աւելանգամ կատարած ապստամբութիւնները, սրանց դէմ հրովարտակով յայտարարւած պատերազմները, ուղարկւած զօրքերն՝ իրանց սպարապետներով, հեծելազօրով, զբահակիրներով և թնդանօթներով ամայացրել են գաւառներ, նահանգներ ու արշարհներ, բնաջինջ արել ցեղեր ու աղջեր: Իսկ ենիչէրիների՝ բացի գաւառներում, նահանգներում կատարած և յաւիտեան մոռացութեան տրւած անթիւ, անհաշիւ ապստամբութիւնները եօթանասուներից աւել անգամ Կ. Պոլսում արած անգուլթ կոտորածները, ահուելի ապստամբութիւնները և զարհուրելի սրախողխողումները, որոնց թրին դոհել են՝ ինչպէս նշանաւոր վէզիրներ, պաշտօնակալներ, իւլէմներ, դազաքէրներ ու Ղէյլի-իւլ-իսլամներ, նոյնպէս և ներքինապետներ ու սուլթաններ: Միթէ կարող էին զանցառութեան ու մոռացութեան տալ օսմանեան պետական տոհմի անդամներն ու գահակալներն, այդ սոսկալի արկածները

Օսմանեան երեսունըհինգ սուլթանները հինգը միայն իրանց բնական մահովն են մեռել, երկուսը պատերազմներում, իսկ մնացեալները կամ հրապարակով գահից վար են առնել, գլխատել, տանջել ու սպանել և կամ գաղտնապէս պալատում ներքինիների ձեռքով խեղդել, թունաւորել: Այս բոլոր անցքերի պատմութիւնը, երկրի պարբերաբար ամայնալը, ազգաբնակչութեան սպառնալը, արդիւնաբերութեան ցամաքիլը, պետական եկամտաների նւազիլը, նամանաւանդ իրանց՝ գահակալների անհաստատ սոսկալի վիճակը և պետութեան կործանման սպառնալիքը՝ իւրաքանչիւր նոր գահակալի ստիպել է մտածել, խորհել և այդ անխելանութեան, բռնակալութեան և կամայականութիւնների առաջն առնել զբազան մի օրէնսդրութիւնով. բայց այս մտքերը միայն բազմը և յուսախար երազներ են մնացել սուլթանների համար և մնալու են...

Ինչպէս ասացինք, իրանք՝ Օսմանեան սուլթաններն էլ համամիտ էին և հոգով ցանկանում էին իրանց զբացի պետութիւնների ստիպմունքներին զիջած վերահորդութիւնները իրանց երկրներում գործադրելու: Այդ թշնամիների ստիպմունքները սուլթանները իրանց ցանկութիւնների կատարման մի միջոց, մի զէնք էին համարում, որոնցով ստիպում էին իսլամ իւլէմներին, իսլամի բէյթ-իւլ-մսլի փրկութեան, ապահովութեան և պետութեան յանկարծահաս կործանումից ազատելու համար, զիջանել և պարտ ու պատշաճ ֆէթւան երբ տալ: Բայց բանի որ ճգնաժամում կատարւած և անօրէն, պիղծ բրիտոնեաների առաջարկութիւններովն էր սահմանւած այդ բոլոր կանոնադրութիւնները, մոլեռանդ ամբողջ վերանորոգութիւններին զիմադրել է մեծ ատելութիւնով:

Մահմէդը առաքելական (բէսուլ) և մարգարէական (նէբի) զերից դուրս, որպէս առաջնորդ (իմամը-ազամ) իս-

լամ համայնքի, իր կեանքի ընթացքում այնպիսի պատերազմական գործերի առաջնորդեց իրան հետևողներին, այնպիսի յաջողութիւններով նւաճեց, խոնարհեցրեց, զսպեց հակառակորդներին և որպէս դենպետ ու դատաւոր (հաբի-մի-չէբի) այնպիսի խելամտութեամբ քննեց ու դատեց, բաշխեց ու բաժնեց, բաւականացնելով խաղաղացրեց, որ իրան յաջորդող իսլամի առաջնորդներին, իր կենդանի գործերի օրինակներով մի լայնարձակ պետութեան ասպարէզ բացեց: Այդ յաջողները հետևելով իրանց հիմնադրի օրինակին, հասան նրա ըզձերին, ընդարձակելով իսլամի նորակազմ պետութեան սահմանները Միջերկրականից մինչև Գանգէս, Հայաստանից մինչև Հարէստան, ամբողջ Ափրիկէի հիւսիսային ափից մինչև Սպանիա և Փրանսիա, բազմացնելով իրանց հետևորդների խմբերը: Մահմէդի անմիջական յաջորդները՝ Աբուբէքրը, Էսմէլը, Օսմանը, Ալին ու Մուալին մի գարի ընթացքում այնպիսի ընդարձակ ծաւալի հասցրին այդ պետութիւնը, իսլամի հետևորդների թիւը այնպիսի առասպելական բարդութեամբ բազմապատկւեց և իսլամի վարդապետութիւնը այնպէս ամրապնդեց և իսլամի սրաի խորքերում, որ ուշիմ հետաքրքրուողը չի կարողանում այդ բոլորեն առանց կասկածանքի հաւատալ, թէ և փաստերն անհերքելի են:

Հետևելով իրանց թէ և մեկամաղձոտ, բայց հաստատամիտ օրէնսդրի գործունէութեան, կենդանի օրինակին, այնպիսի անձնագործութիւններով և այնպիսի յամաւորութիւններով առաջ տարան Մահմէդի դրօշակը նրա անմիջական շորս յաջորդները, որ նրանց յիշատակը անվերջ դարերով անջնջելի է մնալու ոչ միայն իսլամի հետևողների, այլ համայն մարդկութեան սրտում: Իսլամի իմամները անմիջապէս դուրս եկան աւագոտ Արաբիայից, մտան բազմաշատ ազգերի մէջ, փոփոխելով իրանց աթոռը Չամից Բագ-

դադ, Գահիրէ և վերջապէս Կ. Պոլիս: Խալիֆութիւնը ինչպէս չէր կապուած քաղաքների հետ, նոյնպէս յատուկ չէր որոշ տոհմի. նա Կորէշներից Իւմմիներին անցաւ, Աբասեաններից՝ Սելջուկներին, Մեմլուկներից՝ Օսմանեաններին: Այդ տեղափոխութիւններից և յափշտակութիւններից ոչ մի վնաս չըկրեց իսլամը, այլ ընդհակառակը թարմացաւ, ճոխացաւ, զօրացաւ: Եթէ մի հարստութեան ձեռքում նա քայքայուել էր, թուլացել, միւսը նրան կենդանացրեց ու բարձրացրեց: Եթէ մի հարստութեան պետերը շեղեցան իսլամի նախասահմանած օրէնքի շարիից, ամբոխն ուրիշ մի արժանաւորի կողմը յառեցաւ և կամ Մահդիի սպասեց, որ գայ վերահաստատէ Ալլահի տաժանփոփոխելի շէրիաթը: Այս բոլորը դուրանի վարդապետութեամբ և նրա հետևողների համոզմունքով միայն Ալլահի կամքով և նրա նախասահմանութիւնների համաձայն էր կատարուում, քանի որ Ալլահը ում որ կամենում է, նրանէ տալիս ոյժ, կարողութիւն, փառք և ճոխութիւն ¹⁾

Թո՛ղ իսլամի ոյժը աշխարհի որ կողմը որ պատահի՝ զօրեղանայ, թո՛ղ խալիֆական պահը ինչ տոհմի ձեռք ուզում է անցնի, միայն թէ իմամը-աղամը սլաշտպանէ համիսլամութեան շահերը, թո՛ղ հաստատապէս պահէ Ալլահի շէրիաթը, իսլամի հետևողները նրան կըպաշտպանեն, և նրան հետևելով, պատրաստ են զոհողութիւններ անել և կեանքերը զոհարել ²⁾:

Իսլամի շէրիաթը, նրանց հաւատքով, երկնառար մի

1) Աուրան սելեբա II Բէքարա 118, 248, 252 այեաթ.
 — " " III Իմրան 25—29 այ.
 2) " " XXII Հաջ 77 այեաթ.
 — " " III Իմը. 163—15 այ. ս. IV Նիսա 97 այ.
 — " " IX Թէօլբէ 20 այ. I.VII Հէլեբու 10 այ.

օրէնսդրութիւն է, մի սահմանադրութիւն է իսլամի հետևողների իրար մէջ ունեցած յարաբերութեան, ժողովրդի ու նրա խալիֆի մէջ, իսլամի և նրանցից դուրս ազգերի յարաբերութիւնների համար և իսլամ ժողովրդի ու իր Ալլահի մէջ: Այդ շէրիաթովն է կառավարում Ալլահը երկինքն ու երկիրը, մարդիկն ու ջիւները ¹⁾ և դրանշանախեցն անգամ մահկանացուն փոխելու, ծռելու իրաւունք չունի ²⁾: Ալլահը և նրա ըէտուլը (առաքեալ) միայն կարող են բացատրել ու մեկնել դուրանը ³⁾:

Այս վարդապետութեան հաւատալիքները այնպիսի խոր արմատներ է գցած իսլամի հետևողների հոգու խորքերում, այնպէս մարմին ու արիւն է դարձել մուսուլմանդ ամբոխի համար, որ ո՛չ թէ սուլթանի հրովարտակները, հասարակած օրէնսդրութիւնները, այլ մինչև անգամ եւրոպատական զրահակիրները, թնդանօթներն և ուժանակները շեն կարող այդ մտաւոր ու հոգեկան զգացումները ջախջախել, փշրել, անհետացնել: Զրկայ մի ոյժ, որը կարողանայ այդ հաւատացեալ սրտերի խորքերից կորզել իրանց փայփայած շէրիաթը և նրա փոխարէն դնել վերանորոգչական բարեկարգութեան կանոնները: Իսլամի պետութիւնը կարելի է կարգութեան կանոնները: Իսլամի պետութիւնը կարելի է շատ ու շատ հեշտութեամբ կործանել, քայքայել, բաժանել, իսլամի համայնական երկրի վրայ նորանոր պետութիւններ հիմնել, կիսկսել այլրաւան ազգերի մէջ, բայց երբէք խալիֆութեան ամբողջութիւնը պահպանելով, չի կարելի

1) Աուրան սելեբա VI Շէրիաթ 56 այ.
 — " " XXII Ձեն. 11—15 այ.
 — " " XLVI Ահլաֆ 28—30 այ.
 2) " " VI Ինամ 115 այ.
 3) " " III Իմրան 5 այեաթ.
 — " " IV Նիսա 62 այեաթ.
 — " " XXV Ֆուրգան 35 այեաթ.
 — " " VII Աբաիֆ 15 այեաթ.

նրա պետութեան միջից շէրիաթը վերցնել, դրա փոխարէն ուրիշ օրէնսդրութիւնով երկիրը կառավարել, կամ բարեկարգել — վերանորոգել, յայտնի բան է բառի բուն նշանակութեամբ:

Դարերի, երկար ու ձիգ դարերի անընդհատ քարոզութիւնները, պարբերաբար մեկնւած, բացատրւած վարդապետութիւնները, անդադար, տարւայ ամեն մի եղանակին, իւրաքանչիւր տօնին ու ծովին կատարւած հանդէսները, զոհարելութիւնների և արարողութիւնների կրկնութիւնները այնպիսի համողմունք են արծարծել իսլամի հետեւողների ուղեղի, արիւնի, ջղերի ու զգացումների մէջ, որ այդ հաւատքը, դաւանանքը թուլացնելու, մեղմացնելու և մտքերի ազատ շարժում առաջացնելու համար, դարձեալ այգպիսի երկար ու ձիգ տարիների քարոզների կարիք կայ: Նախնական թերահաւատ, կամ բռնութեամբ իսլամ ընդունած ժողովրդի որդիքը այնքան զրկանքի և տանջանքի են մատնել, որ նրանց սերունդները կամայ, ակամայ հաստատահաւատ մուսուլմաններ են ծնւել, շնորհիւ ընդհանրութեան մէջ տիրող մոլութեան: Թէ միջին, թէ նորագոյն դարերում, իսլամի քաղաքների, աւանների և նոյն իսկ գիւղերի մզկիթների բակերում կառուցած մէդրէսէներում, այնքան բիւրաւոր և միլիօնաւոր մարդկային ուղեղներում ծածանւել է դուրանի այաթներն (յօդւածներն) և սուրիաներն (գլուխները), իրանց նախապաշարմունքներով և աւելորդապաշտութիւններով, որ սերդնից սերունդ այդ միտտիքական բօսում չլթայւել է իսլամի հետեւողների միտքը: Հապա դրացիական, ժողովրդական գիշերային հաւաքումները, ուր մի աղօտ ձէթի ճրագի լոյսի շուրջը հաւաքւած յիսունով և հարիւրով՝ ամբողջ իրան ծերուկներով, հասակաւորներով, երիտասարդներով և մանուկներով՝ անդադար պատմել են, նկարագրել կրօնական, դաւանական, բարեպաշտական և

դատաստանական արկածներ և դրանց ազդեցութեան տակ մտամոլորել:

Անջնջելի է ծնողների անական դաստիարակութիւնը, դաւակներին սովորեցրած աղօթքները, դաւանական պարտականութիւնները: Հազիւ է պատահում մի միւսլիմ, որ չըզիտենայ իսլամի երեսունը երկու պատելրանները, թող սովորական աղօթքները, որն անպայման գիտէ իւրաքանչիւր իսլամ, եօթը տարեկան հասակից: Ամեն մի միւսլիմ մայր իր որդուն հազար անգամ նկարագրած կրկին իսլամի հերոսների՝ Ալիի, Էօմերի, Օսմանի արկածները և աղջկան Փաթիմէի, Քադիջէի, Այիշէի և ուրիշների պատրաստակամ ծառայութիւնները իրանց ամուսիններին: Արաբական տաւերը կարծես ստեղծւած լինէին միմիայն իսլամի դուրանը տարածելու համար: Բացի դուրանից, նրա բացատրութիւններից և կենսագրութիւններից ուրիշ գրւածների մարդ հազիւ է պատահում իսլամի բնակւած բոլոր երկիրների մէջ: Անասելի զոհողութիւններով և ջանքերով յունաներէնից արաբէրէնի թարգմանւած, կամ փոխադրւած գրքերը իսլամի հետեւողների մէջ որոնելը զուր բան է, այգպիսի գրքերի տարածման առաջ պատւարի նման կանգնել են իսլամի իւլէմները. դրանք երբէք չեն թողել, որ ընդհանրանան այգպիսի գրւածները, և մտեւանդութիւնը, նախարանան այգպիսի գրւածները, և մտեւանդութիւնը, նախարանան այգպիսի գրւածները, և մտեւանդութիւնը, նախարանան այգպիսի գրւածները է այգպիսի հազւագիւտ գործերը ¹⁾:

1) Թաւրիզում մուշտէիզէ սպարանքում մի ակունդի մօտ նստած էի, երբ մի գիւղացի կաւածատէր եկաւ նրա մօտ և ծոցից դուրս բերելով շորի կտորի մէջ փաթաթած մի գեթը՝ նրան առաջարկեց քննելու: Ախունդը ձեռքը երկնցուց գեթն առաւ, բայց մատերի ծայրով այնպէս էր բռնել, որ կարծես այդ գեթը գարշելի նեխւած դազանի գիւտի լինէր: Ախունդը երբ մօտե-

III.

„Միայն հօգորագոյն, իմաստնագոյն Աղլանից օգ-
նորիւն, որպէս զի ակնաւատների մարմինները
ակնամանատէք, երանց յաղրահարէք, որ ա-
ռանց ցանկութիւններին հասնելու ետ դատուակ“:

Ղուբան III Իմբան 122. այեաթ.

Իսլամի հետևորդը իր կրօնի հետ այնպէս պինդ է
կապւած, իսլամի աշակերտը այնպէս կոյր հպատակ է իր
գաւանանքին, իր հաւատքին, որ չի կարող իր խալիֆա-
յութեան մէջ ուրիշ մարդկային մտքի ծնունդով կազմւած
գրքերի և օրէնքների հաւատ ընծայել, համոզում գոյացնել
և հնազանդել: Իսլամի հետևորդը կուրաբար, առանց բացա-
տրութիւններ լսելու, գոռում է.—Մէկ է Ալլահը և մէկ է
չէրիաթը. [Թէ երկնքում և [Թէ երկրի վրայ ²⁾:

յուց գրքի առաջն երեսը էր ակնոցաւոր աչքերէն, մը .բանի տող
կարդաց ու [Թեթեց, իսկոյն մատերէ մեջնց գեբքն ընկաւ և նա
սկսեց մըմնջել մեղայական աղօթքներ: Ես ապշեցի, իսկ ակունդը
կատաղէ հայեացքով գայլոյթը կալւածատերոջ յայտնելուց յետոյ,
օջախի առաջնց ունելին վերառաւ, նրանով բռնեց այդ գլորւած
պեղծ գեբքը, վերցրեց և ուղղակի ծառային տւեց հրամայելով—
Տա՛ր, իսկոյն գցէ՛ր արտաքնոց: Ախունդը իսկոյն ձեռքերը բաց
և հրամայեց սենեակի Թաղբի վրայ փռւած չիթը բանալ տալ:
Երբ առանձին մնացնէր ակունդի հետ, շատ ստեպեցի, որ ինձ
յայանի, [Թէ ա՛ն ինչ գեբէ էր, որ այնպիսի սոսկալի վիճակի դա-
տապաբաւեց: Ախունդը ինձ բացատրութիւն չըկողպացաւ տալ
բանի որ ինքն էլ չըգէտէր, [Թէ ինչ գեբէ էր, միայն ասաց.—Բա-
ւական է, որ կը օ՛ն ա կ ա՛ն գ է բ ք չէր:

- ²⁾ Ղուբան սիւրիա 11 Բէգարա 2, 158, 256 այ.
- " " VI Ինամ 115 այ. սիւր. 9 Թէօլբէ 31 այ.
- " " XI Հուդ. 15 այեաթ.
- " " XXVIII Գէսէս 88 այ.
- " " XX Թէ-ձէ 14 այեաթ.

Ղուբանի թարգմանութիւնները կարդալով, զուբանի
օրէնադրութիւնների հետ ծանօթանալով, զուբանի հիման
վրայ հաստատւած հաղիսները և սիւննան ուսումնասիրելով,
դրանց մասին անագին գրականութիւն ձեռքի տակ ունենալով,
զարմանալի է, [Թէ ինչի՞ Եւրոպական դիպլոմացիան պնդում
է, որ այդ երկրում կարողանայ, [Թէ բարենորոգութիւններ
մտցնել և [Թէ պահպանել իսլամի խալիֆութիւնը իր ամ-
բողջութեամբ: Պնդում են, իսլամի համայնական երկրնե-
րում, Եւրոպայում գոյութիւն ունեցող հիմունքների վրայ,
ժողովրդական հաւասարութիւն սահմանել, կրօնական անխը-
տրութեան հայեացքով, պետութեան բոլոր ազգաբնակու-
թիւնը հաւասարել:

Եւրոպացի դիպլոմատները, վարչական գլուխները մտա-
ծում են. [Թողնել իսլամի զուբանը-չէրիաթը, որպէս կրօ-
նական վարդապետութեան մի ձեռնարկ, Օսմանեան երկր-
ներում բնակող իսլամի հետևորդների համար, յայտնի բան
է քրիստոնէական մասշտաբով, իսկ նոր պետական օրէնք-
ներ սահմանել երկրի ամբողջ ազգաբնակչութեան համար և
երկիրը կառավարել այդ նորահաստատ օրէնքներով:

Ջարմանալի է նոյնպէս, որ Եւրոպան—դիպլոմացիան
գիտենալով որ այդ պետութիւնը, երկիրը ամբողջութեամբ
պատկանում է Մահմէդի հիմնած կրօնական համայնքին,
սուլթանը ո՛չ [Թէ եւրոպական թագաւորների, կայսրների
նման ինքնակալ՝ անսահման տէր էր այդ երկրին, այլ մի
խալիֆ է (տեղակալ), մի աւանդապահ իսլամի Բ է յ [Թ-իւր-
մ ա լ ի ն [համայնական գոյրին], մի առաջնորդ [իմամը—
ազամ] իսլամի հետևորդներին և սահմանափակւած զու-
բանի օրէնադրութիւններով այդ աստուածպետական կառա-
վարութեան գլխին, որն առանց հետևորդների կամքն ու
խորհուրդն հարցնելու ոչ մի գործ չի կարող սկսել ¹⁾, ու-
ղում են այդ սուլթանին աշխարհային այնպիսի իրաւունք-

¹⁾ Ղուբան սիւրիա III Իմբան 153 այեաթ.

ներ սահմանել և այդ իրաւունքները պաշտպանելու համար գօրքով, դրամով, դրահակիրներով և թնդանօթներով աջակցել, որ նա իր խալիֆական իրաւունքի հակառակ գօրծէ և իրանց հաւասար մի ինքնակալ դառնայ, պահպանելով միանգամայն Մահմէդի տեղակալութիւնը:

Եթէ քննենք եւրոպացիների պահանջների էական կէտերը և իսլամի վարդապետութեան դրանց վերաբերեալ անհամբերատարութիւնը, զիջանելու անհնարաւորութիւնը, դուրանի անմիջական որոշումներով և պատէշներով, մենք աւելի որոշ եզրակացութիւնների կրհասանք: Բարենորոգումների գլխաւոր կէտը այն է, որ — հաւասար իրաւունքներ ունենան, իսլամի պետութեան մէջ ապրող իսլամ և ոչ-իսլամ ազգաբնակչութեան անխտիր բոլոր անհատները:

Բարենորոգումների ամենաէական և դժուար կէտն այս է. իսկ այդ մասին իսլամը զիջանել չի կարող, քանի որ վարչական ղեկը իր ձեռքումն է:

Իսլամի վարդապետութեամբ, նրա հաւատքի, դաւանանքի համաձայն, իսլամի հաւատացեալները ընդհանուր իսլամական—համայնական բոլոր իրաւունքներին և կարողութեանը հաւասար ընկերակից և բաժնեկից են, մինչև անգամ այդ դաւանանքը մի ժամ, մի բոպէ առաջ ընդունողը ¹⁾: Իսլամի հետեողը որպէս բաժնեկից իսլամի համայնական հարստութեան (Բէյթ-իւլ-մալ), կարողութեան և պետութեան, նա տէր է նոյնպէս համայնքի շարժական, շնչական և անշարժ հարստութեան: Իսկ իսլամի բայան (իսլամի անասունների հօտերը, նախիրները), այսինքն այն ոչ-իսլամները, որոնք իրաւունք ունին իսլամի տիրած երկրներում ապրելու ²⁾, իսլամականութեան գրաստ-

¹⁾ Ղուրան սեւքեա V III Կնֆաալ 76 այ.
²⁾ " " II Прилож. Корана Горд. Саблукова 1879 г. стр. 52—53.

ների նախիրն է ¹⁾: Իսլամական վարդապետութեամբ, դուրանի որոշ պատւիրաններով, այդ բայաները [անասունների հօտ] իսկապէս պիտի ամբողջական գլխատութեան ենթարկուէին, մինչև ամենավերջին անհատը, բայց Ալլահը՝ Մահմէդի քարոզած դուրանի հետեողներին մարմնաւոր բարիքների ըղձերին բաւարարութիւն տալու մտքով թոյլատրել է, որ դրանք ապրեն ²⁾, այն պայմանով, որ իրանց գոյքը, կեանքը պարտաւոր (զի մ մ ի) մնան իսլամի հետեողներին ³⁾: Ամեն մի բայան (անասունի հօտի անհատ), ամեն մի զի մ մ ի իր գոյքը և խնայած [սպանման չենթարկւած] կեանքը պարտաւոր է իսլամին և այդ կեանքը վարելու, վայելելու համար, կարճ խօսքով ասրելու համար՝ դեռ պարտաւոր է իսլամի Բէյթ-իւլ-մալի արկղին ամեն տարի գլխագինը վճարել (Չէզիլէ) ⁴⁾: Գլխատութիւնից ազատելու, իսլամի տիրած երկրում ապրելու, օդը շնչելով ապականելու համար, ամեն տարի, բայան պարտաւոր է կեանքը իսլամի համայնքից գնել, որոշ հարկը տալով:

Իսլամի պետութեան հարեան կառավարութիւնների թնդանօթները ստիպում են, որ իսլամի երկրի և երկնի օրինական ժառանգները զիջանին, իրանց անասունները ի հօտերին, գոյութիւնները պարտականներին, ապրելու, կեանք վայելելու և օդն ապականելու համար հարկ (Չէզիլէ) վճարող գրաստներին իրանց հետ հաւասար դասելու, իսլամին շնորհւած այս աշխարհի մարմնաւոր բարիքների հետ բաժանոր-

¹⁾ Ղուրան սեւքեա VII Աբալեֆ 178 այ.
 — " " XXV Յուրդան 46 այեաթ.
²⁾ " " III Ինֆաալ 68—72 "
³⁾ " " IX Թէօլլէ 20 "
⁴⁾ " " IX Թէօլլէ 29 "

դակից ճանաչելու: Ի՞նչպէս կարող է մի հաւատացեալ խլամ, առանց իր հաւատքը խախտելու, իր դաւանանքը կասկածանքի մատնելու, իրան հաւատար դասել մի պիղծ, ստոր, անարգ էակ, որ իր կրօնական հասկացողութեամբ և խորին համոզմունքով, վայրի գազաններէց էլ խաւարամիտ է, բանի որ չի գգում իր կուրմտութիւնը, գրկաբաց չի ընդունում դուրանի լուսաշաւիղ վարդապետութիւնը 1): Ի՞նչպէս կարող է գիշանել իսլամը և պարզապէս դուրանի այեթներով իր ազատ տրամադրութեանը տակ դըւած այդ գազաններին, դրաստներին, պիղծերին բարձրացնելով իրան հաւասարել: Այն ըայաները, որոնց ապրելու և չապրեցնելու իշխանութիւնը Ալլահը իսլամի ազատ կամքի և տրամադրութեան տակ է թողել, որոնց միայն իսլամի մարմնաւոր բարեքնների ցանկութիւններին գոհացում սալու համար է միայն Ալլահը զիջել ընդհանրական գլխատումից, Ալլահի սրբազնասուրբ հրամանի ներհակ իրանց՝ Ալլահի ամենասիրելի կրօնական համայնքի անդամների հետ հաւասարել 2):

Էլ ի՞նչպէս համբերեն, երբ իսլամի հակառակորդ, պիղծ թշնամիները, իսլամին ուղիղ ճանապարհից—չէրիաթի սրբազան շաղից—դէպի նախկին անօրէն պղծութիւնները ձգելու տրամադիր դժոխքի գաւակները 3), ստիպում են իսլամին, որ մտնեն խաւարի խորխորատները և այդ ըայաներից, այդ զիմմիւններից և ջէզիէ վճառողներից գաւառապետներ, նահանգապետներ, մինիստրներ և ուրիշ պաշտօնակալներ նշանակին իրանց՝ հաւատացեալների

1) Աուրան սիւբխա XCI Ֆիւսիլաթ 41 այ.
 2) " " XXX Բում 27 այեթ.
 3) " " V Մալգաթ 17—20, 82—85 այ.
 — " " III Իմրամ 142 այեթ.

գլխին, իսլամի կալածների մէջ: Եւրոպացի յաղթող պետութիւնները իրանց դաշնագրով ոչ միայն պահանջում են քաշել, հանել իսլամի գերիշխանութիւնից իրանց վայելքն երին ծառայելու շնորհւած ըայաներին, ոչ միայն ստիպում են, որ օսմանեան տէրութիւնը հրապարակով խոստանայ. չը թողնել միւսլիմ ազգաբնաբնակութեան, ձեռք տալ այդ ըայայի կարողութեանը, աղջիկներին, տղաներին, այլ մինչև անգամ ապահովութիւն են պահանջում, որով իսլամը պարտաւորի իր ըայայի կեանքի, գոչքի համար պատասխանատու լինել այդ յաղթող պիղծ ազգերի առաջ:

Այսպիսի դուրանի ընդդէմ սկզբունքներով սահմանւած օրէնսդրութիւնը, միթէ կարելի է գործադրել մի երկրում, որտեղ տիրող դասը չէրիաթի մուեռանդ պաշտպանն է, որոնց կարծիքով դուրանից դուրս ամեն բան պղծութիւն, ապականութիւն է և վայրենութիւն: Այն էլ մտածում են իսլամի ամենամեծ իմամի ձեռքով, իսլամի խայիֆութեան մէջ, առանց վնասելու իսլամի համայնական սեփականութեան և առանց այդ պետութեան ամբողջութեանը և խալիֆութեան իրաւունքները վնասելու: Խալիֆը՝ իմամը, որ իսլամի դեմպետն է, դատաւորն է, և կառավարելու, գատելու, պահպանելու է, Ալլահից բղխած չէրիաթով, յայտնութիւնների տրամադրութեամբ իսլամի պետութիւնը, ժողովուրդը և գահը, էլ ինչպէս կարող է ինքն իր իրաւունքների ներհակ սկզբունքներով օրէնքներ սահմանել և գործադրել:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ սուլթանները հոգւով ցանկացել են վերանորոգել, բարեկարգել իրանց երկիրը, մտցնել եւրոպական կարգեր ու հաստատութիւններ իրանց պետութեան մէջ: Սուլթանները ամեն միջոցի դիմել են, ուղղակի կամ անուղղակի իսլամի կղերին գործիք են շինել, վերջիններից չէրիաթին յարմարեցրած ֆէթուաներ կորզել, իրանց հրովարտակներն ու օրէնս-

գրութիւնները վաւերացնելով հրատարակել և ամեն ջանք արել են, որ գործադրութեան դնեն իրանց սահմանած կարգերն ու կանոնները երկրի մէջ, բայց հնար չեն գտել: Պետութեան ամեն մի անկիւնում քրթմնջիւնով, բողոքով, հակակրութիւնով և ցոյցերով են դիմաւորել իսլամները այդ կարգերին:

Վերանորոգչական օրէնսգրութիւնները, եթէ հարկն ստիպել է, գործադրել է երկու ոչ-միւսլիմի գործերի վերաբերմամբ: Իսկ եթէ գործը շօշափել է մի որևէ իսլամ անհատի շահերը, վերջինս պատառել է միշտ սուլթանների հրովարտակները և օրէնագիրքը, ինչպէս իշամեղուն սարդի ոստայնը ու յնուած դուրանին գոռացել.— Իսլամի շէրիաթը կործանւեց, որ գեաւուր—բայան բացարձակապէս վարչութեան ձեռքով մեզ կողոպտէ: Ինչպէս էք ստորացել, իսլամի իւլէմնէք, որ մեզ՝ հաւատացեալներին պարտաւորեցնում էք մեր զիմմիներին [գոչքով ու կեանքով պարտականներին]:

Այսպիսի դէպքերում կառավարութիւնը միշտ-մոլորել է, եթէ գործի մէջ միջամտել են և եւրոպացի կոնսուլները, կամ դեսպանատները: Բայց ամեն դէպքում կառավարութիւնը, իր շահերը պաշտպանելու համար, պաշտաւորել է, լուել և թողնել, որ անօգնական ըայային կեղծքէ, հարստահարէ, կթէ ու քերթէ դուբանի հարազատ զաւակը: — Խն մի զիմմիի համար մի ահագին պետութիւն տուժալու չէ:

Թէև սուլթանների հրատարակած բոլոր հրովարտակները և օրէնսգրութիւնները անցել են իսլամի կղերի ցէն ու օրից, այդ կղերի գրչով խուզել, փոփոխել և դուրանին շէրիաթին յարմարեցւել են, Եւրոպայից փոխ աւելած օրէնագրքերի եւրոպական ձևերով յօդածների մէջ և իսլամական մեծ փոփոխութիւններ է կատարել, բայց

և այնպէս վարչութեան աջակցող իւլէմների կարծիքները և վկայութիւնները երբէք չեն ներգործել իսլամ ամբօսիի և կղերի վրայ, որոնք միաբերան միշտ գոռում են. — Մէկ է Ալլահը և մէկ է նրա շէրիաթը: Չէրիաթից դուրս ոչինչ չենք ճանաչում, ոչ մի կարգի հնազանդելու պարտաւոր չենք:

Այսօր օսմանեան նահանգներից և նշանաւոր քաղաքներից շատերի մէջ, ուր ժողովրդի ազգաբնակչութեան մէջ սոււար թուով քրիստոնեաներ են ապրում և եւրոպացի կոնսուլներ են նստում, հիմնարկւած են նոր կարգադրութիւնների համաձայն այլևայլ վարչական, դատաստանական հաստատութիւններ: Վիլայէթի (նահանգական), սանջակի [գաւառական], դազայի (գաւառակի) և միւլիքի (աւանական) ի գ ա ր է ի (administration) ժողովները, գատաստանական ատեանները, քաղաքական խորհուրդները (բէլէդիէ) ամեն մի աշքի ընկնող քաղաքներում կազմակերպւած են: Այս հիմնարկութիւնները որքան որ հնարաւոր է եղել, ամեն ջանք գործադրել են, որ արտաքուստ ձեւականութիւններով նմանեցնեն համանման եւրոպական հաստատութիւններին: Այդ հաստատութիւնների մասին խումբագրւած են հատորներով օրէնսգրութիւններ և սոււրածաւալ շրջաբերականներ, որոնք թաւալում են այդ հաստատութիւնների գրասեակների այլ և այլ անկիւններում՝ փոշիների մէջ:

Այդ հիմնարկութիւններից իւրաքանչիւրը, օրէնքով կառավարելու են ժողովրդից ընտրւած ներկայացուցիչները¹⁾: Քայց իսկապէս զբանց ընտրութեան գործում հասարակութիւնը, ժողովուրդը բոլորովին տեղեկութիւն էլ չունի,

1) Վիլայէթ նիդամնամիսի, Կ. Պոլիս, 1868 թ. Գըլլըճէնանէ հասարակ. հայատաւ. թուրքերէն:

Թէ ինչպէս են ընտրում իր ներկայացուցիչ—հաւատարմատարները: Ազմինիստըացիան իր ուղածին է ընտրում ժողովրդի միջից, կամ ընտրել տալիս: Եթէ քրիստոնեայ թեմակալ առաջնորդները քիչ թէ շատ ազդեցիկ մարդիկ են, կարողանում են իրանց կամքն առաջ տանել: Այդ դէպքում ներկայացուցիչները ընտրում են և առաջնորդների կամքով:

Ներկայացուցիչները համեմատ քաղաքի, կամ գաւառի ազգաբնակիւթեան ընտրում են ինչպէս միւսլիմներէց, նոյնպէս և քրիստոնեաներից՝ հայ, յոյն, հրէայ և ուրիշներից: Բայց անօգուտ է այդ ներկայացուցիչների գոյութիւնը, մանաւանդ քրիստոնէիներ, հրէայինը, միշտ աւելի քանթէ վնասակար: Դրանք աւելի քանթէ մի-մի կոյր գործիքներ են վալիների, միւթէսարիֆների, դատարանական նախագահների և քաղաքապետների ձեռքում, որոնք յենած այդ ազգաբնակիւթեան ներկայացուցիչների կնիքներին, աւելի կամայական և աւելի սանձարձակ գործում են յօգուտ իրանց զբաւանի, կամ ներքին հրահանգների: Եթէ մարդ հետաքրքրութեամբ հետեւէ այդ անլեղու ներկայացուցիչների արարքներով, կարող է մի քանի մեծահատոր անեկղտոներ կազմել ապագայ սերունդի զարձութեան համար, բայց մեր յօդածի ծաւալը չի ներիլ այդպիսի անցքերի նկարագրութիւններով ¹⁾:

¹⁾ Վերջին 1877 թ. պատերազմի ժամանակ, երբ վարչական ժողովի զբաւանները պատերազմի խառնաշփոթութեան մէջ տեղե ունեցած ամենահական հարցերի մասին էր, երբ Ա. հ. քեւմբ հարբը (գինւորական դատարանը) սանձաղէ ժողովի էնչ էնչ կարծիքներն ստանալուց յետոյ, ամեն օր մարդ էր կախողան բարձրացնում, որպէս պետական դաւաճաններ և քաղաքական յանցաւորներ, երբ յայտնի տաճիկ-գիւղումատ և նախկին սաղազամ ֆիւզիւք Սայիդ փաշան կարտում միւթէսարիֆ էր, նկա-

Այդ հիմնարկութիւններից ժողովրդին, քրիստոնեայ ազգաբնակիւթեան բարիք երբէք չի կարելի սպասել, եթէ բնենք լրջութեամբ դրանց մասին խմբագրած օրէնսդրութիւնները, որոնք կանխապէս իսլամական խորամանկութեամբ ու գործնական հեռատեսութեամբ են կազմակերպւած և պարբերական շրջաբեքականներով կաշկանդւած: ձշմարիտ է, այդ օրէնսդրական գրքերը գողերի ձեռք, բաժանմունքը, հատւածներն ու յօդւածներն ունին, բայց բովանդակութիւնը շատ մթին է և տարբեր: Իսլամի իւլէմները այնպիսի ցէնզօրական պաշտօն են վարել այդ օրէնսդրութիւնների յօդւածների խմբագրութեան մէջ, որ դրանց ծուժնելն ու ձգձգելը շատ հեշտ է վարպետ գործադրողի ձեռքում:

տում է, որ իզարէում ներկայացուցիչներից մէկը, առանց որեւէ կարծիք յայտնելու, առանց շրթուհները շարժելու, ժողովի արձանագրութիւնները առանց կարգալու և երբէք նրանց բովանդակութեան մասին հետաքրքրելու, կերում է և դուրս գնում, միւթասարիֆը հեգնելով ասում է:

—Յակօր աղա՛, դուր ես ձանձրութիւն քաշում և ամեն օր ժողովի դալիս: Աւելի լաւ է դու քու կնիքը այս պատեց կախել, քարտուղարն էլ կարէք եղած ժամանակ արձանագրութիւնները բու կերով վաւերացնէ: (Սամանեան բոլոր Հիմնարկութիւններէ մէջ ստորագրելու սովորութիւն չըկայ) անւանական կերով և՛ մուտրացնում արձանագրութիւնները):

Բայց այս անցքը պատահական, կամ ծաղրայեղ դէպք չըպէտք է նկատել: Արդրումի իսթինաֆի ժողովի քարտուղարը զբաւանում մի քտակի մէջ միշտ պահում էր ժողովի անդամներէ կնիքները, մի շղթակի վրա անցկացրած և կերում էր իր խմբագրած բոլոր վճիռները, մինչև անդամ եթէ կնիքի տէրերը ամեններով բացակայ էին լինում քաղաքից: Պէտք է իմանալ, որ այդ դատարանը իրաւունք ունի անսահման գումարներ և ամեն տեսակ անշարժ կայքերի մասին վճիռներ կայացնել, որոնց քանդելը շատ դժուար է և Պուսի թէմիւրում (վճուարէկ ստեան):

Ամենից գլխաւորն այն է, որ բոլոր դատաստանական ատեաններում, աւանի, գաւառի, նահանգի քաղաքների, մինչև Կ. Պոլսի դատաստանական սրահներում՝ նորահաստատ օրէնսդրութիւնների համաձայն՝ նախագահում են իսլամի կրօնական դատաւորները—ճաքիմի-շէրի-դադիները: Հասկանում էք՝ թէ ինչ բան է «ճաքիմի-շէրի» դադին: Պարզենք:

Իսլամի օրէնքով Ալլահը միայն դատաւոր է նշանակել Իմամը-Ազամին իսլամի անդամների բոլոր գործերն ու վէճերը վճռելու համար: Խալիֆը՝ որպէս զենպետ՝ երկրի բոլոր մղկիթներին փոխանորդներ է կարգում, որ ժողովրդի առջ իրան անձնափոխանորդարար կանգնեն և աղօթել տան, մեռելները թաղեն և այլն. այդպէս էլ իրան փոխանորդ դատաւորներ (նաիր) է կարգում, որպէս զի փոխանորդարար ժողովրդի գանգատները լսեն, գործերը քննեն, դաշնագրերը վաւերացնեն և վճիռներ արձակեն: Մահմէդը, Աբուբէքրը, Ալին, Էօմէրն ու Օսմանը մեծ մասամբ իրանք անձամբ էին քննում ու վճռում ժողովրդի բոլոր գանգատները և վճիռներ տալիս: Այսօր էլ ամեն մի իսլամ իրաւունք ունի գիմել ուղղակի խալիֆին և իր գանգատների մասին բաւարարութիւն պահանջել: Բայց երբ իսլամի պետութիւնը ընդարձակեց, այնպէս որ այլևս անհնարին էր բոլոր գործերը կենտրոնացնել և մի տեղից վճիռներ արձակել, Իւմմի-Միււալին հետեւելով իր նախորդների փոխանորդարար վարել տւած գործերին, ինքը պետութիւնը բաժանեց գաւառակների (դադաների) և ամեն մի գաւառակում հաստատարնակ դատաւորներ նշանակեց, սրանց իրան փոխանորդ (նաիր) կոչումը տալով և ճաքիմի-շէրի (կրօնական դատաւոր), կամ դադի անուանելով: Այդ ժամանակից ճաքիմի-շէրի դադիները, որպէս Իմամի-ազամի փոխանորդներ՝ սկսեցին տեղն ու տեղը ժո-

ղովուրդի գանգատները լսել և շէրիաթի համաձայն վճիռներ արձակել: Ազդիները զինւած զուլանով, շէրիաթով, հաղիմներով և Մոււալիի օրերում կարգի դրւած սիւննայով ¹⁾, այդ օրերից մինչև այսօր դատեցին ժողովրդի բոլոր գործերը իսլամի միակ կրօնապետին փոխանորդարար:

Ահա այդ նաիր-դադիների յաջորդները, իբր վերանորոգւած դատարաններում բազմել են այսօր նախագահի աթոռի վրայ, իրանց նահապետական կարգերով, նախորդների սկզբունքներով և վարդապետութիւններով վճիռներ են արձակում: Խաբում են աշխարհին, թէ նորակազմ հասարակական ներկայացուցիչներից կազմւած դատարանը վճիռ արձակեց, այն ինչ իսկապէս գործը վճռողը դարձեալ իսլամի հին դադին է, որ շէրիաթից մի շիւղի չափ անգամ չի կարող շեղուլ: Այն փրուն օրէնսդրութիւնները, այն հաւասարութիւն, ազատութիւն, անխաբութիւնը քարոզող հրովարտակիւների գործադրութիւնը դարձեալ մնում է դուրանի աշակերտների, անհամբերատար վարդապետների ձեռքը և նրանցից իրաւունք և արդարութիւն պիտի մուրան քրիստոնեաների անարդւած, անլեզու դաւակները...

Ազդին, երկնային յայտնութեան քարոզիչը և վարդապետողը, կարող է միթէ զիջանել, մէկդի թողնել իր ձեռքում ունեցած երկնային աւանդը, Ալլահի յայտնութիւնները, երկնքի, երկրի, մարդկութեան և ջիւնների վերաբերեալ սուրբ շէրիաթը ²⁾, և գրա փոխարէն իրան ձեռնարկ վեր առնել անօրէնների ճնշման տակ սուլթանների խճրճած կանոնադրերը: Այն կանոնադիրքը, որ խմբագրւած, ժո-

¹⁾ Օրէնսգէր սիւննիներէ, ուր ամենտեւած են Աուլանի երկնաւոր պատգամները, Հադիսները, աւանդութիւնները և այն վճիռները, որոնք արւել են առաջի չորս խալիֆները:

²⁾ Աուլան սիւլէա LXX 11 Ձիւրեր 1—15 պետութ.

դոված և դասաւորած է հարեան պիղծ և անօրէն պետութիւնների սատանայական դատաստանագրքերի նման, որ դժոխքի ծնունդ է, և ջէհէննէմի [գեհենի] զաւակներէ կնթադրութիւններէ և կարծիքներէ արգասիք: Այն կանոնագիրքը, որ ճնշած, անճարացած ճգնաժամում են ընդունել սուլթանները և հրատարակել:

Ճշմարիտ է, նոր օրէնսդրութիւններէ համաձայն դադին՝ դատարանի նախագահը ղեկավարելու է դատավարութիւնը և ինքը միայն ձայն ու կէս ունի. իսկ վճիռը կատարում է մ ե ծ ա մ ա ս ն ու թ ե ա ն ձ ա յ ն ո վ, բայց եթէ քննիչը հասարակութեան ներկայացուցիչներէ գիւրքը, կհամոզուինք, որ նա՝ դողին բացարձակապէս ինքն է վըճուում գործերը: Ընդհանրապէս դատարաններում երկու-երկու անդամներ իսլամ են, մի-մի քրիստոնեայ հայ, յոյն (եթէ բաղաքում ապրում են և մի-մի կաթողիկ, հրէայ կային): Նախապէս վարչութիւնը դատարանի կազմակերպութեան միշտ այնպէս է ձև տալիս, որ անդամներից կէսը իսլամ և միւս կէսը ոչ-իսլամներից բաղկացած լինի. այս կերպով դողին իսլամների հետ միշտ մեծամասնութեան ձայնը իւրացրած, տալիս է անարգել իր վճիռները, ինչպէս մենակ տալիս էր վերանորոգութիւններից առաջ, քանի որ մ ե ծ ա մ ա ս ն ու թ ե ա ն ձ ա յ ն ո վ հնարաւոր է գործերը վճուել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու փ ո ք ր ա մ ա ս ն ու թ ե ա ն կ ա ր ծ ի ք ի ն: Իսկութեամբ դարձեալ դողին շէրիաթն է գործադրում, փոշի փշելով արտաքին աշխարհի աչքում. թէ ինքը այլևս ոչ թէ դուրանի, այլ նոր օրէնսդրութիւնների հիմունքով է շարժում և վճուում:

Բացի այս, դատաստանական քարտուղարը, որ խմբագրում է դատավարութեան արձանագրութիւնները և միանգամայն օրէնքների ճշտութեամբ գործադրութեան պաշ-

պանն է, երբէք չի դադարում օրէնսգրքի յօդածներով և շրջաբերականներով զիմադրելու քրիստոնեայ անդամներին, եթէ վերջինները յանդգնում են պաշտպան հանդիսանալու իրանց հարստահարած և զրկած ազգակիցներին: Մանաւանդ որ այդ քրիստոնեայ տգէտ անդամները միշտ իրար դէմ հակակրութիւնով են համակւած և հազիւ է պատահում, որ իրար հետ միանան և զգալի սլո կազմեն:

Իսկ եթէ պատահում են դէպքեր, երբ քրիստոնեայ անդամները միանում, զինուում են օրէնսդրութիւններով և զիմադրում դողիններին ու իսլամ ընկերակիցներին, պնդելով գոյութիւն ունեցած կարգերի վրայ, իրանց համազգի զրկւածների իրաւունքները պաշտպանելու, այդպիսի դէպքում առաջ է գալիս վարչութիւնը իր դահճական ղէնքերով: Պաշտօնանկ է լինում և ապրուստից զրկում ըմբոս դատաստանական քրիստոնեայ անդամը: Սրան յաջորդում է իր տասնեակներով թեկնածուներից այն ճարպիկը, որն աւելի աժան է ծախում խիղճն ու հոգին և աւելի համոզեցուցիչ փաստերով գրաւում է միութասարիֆի, կամ վալիի համարկութիւնը:

Իսկ բողոքող և օրինադանցութիւնների վրայ յամառութեամբ ակնարկող արտաքսեալ պաշտօնականը. որպէս ապստամբ և խռովարար, որպէս ազգասէր և դաւաճանութեան ւախաձեռնող՝ արսուրում է, երբեմն այնպիսի վայրեր, որտեղից յախտեան տեղեկութիւն անգամ չի կարելի յուսալ...

Կարելի է մտածել, որ կարող են պատահել այնպիսի բարեխիղճ և յուսաւորեած դողիններ, որոնք մարդասիրութեամբ այնպիսի ընթացք տան իրանց ստանձնած գործին, որ ոտնատակ չընկնի արդարութիւնը, անմեղութիւնը և ճշմարտութիւնը: Անհաւանական չէ, գուցէ պատահին բարեսիրտ անձնաւորութիւններ, որոնք իրանց խղճի, խա-

դազութիւնը չաղմկեն, չալեկոծեն կաշառքով, կողմնապահութեամբ: Բայց այդպիսի դազիւնները կարող են ճշմարտութեան շաւղից չըզուրս գալ, այն դէպքում, երբ երկու դատողներն էլ չեն պատկանում իսլամի համայնքին: Իսկ երբ դատի մէջ շահ ունի մի որեւէ միւսը, այն ժամանակ նրա շահերին պէտք է զոհել քայաների շահերը: Միթէ կարելի է իսլամի ձեռքի նաճածի ¹⁾, իսլամի վայելչութեան համար մահաւնից աղատածի և գոյութիւնը իսլամականութեան պարտականի համար ճնշել քայայի տիրոջը միւսը մին:

IV.

«Կուեցեք նրանց հետ, Ալլահը ձեր ձեռքով նրանց կըպատժէ և նրանց կըխաշտառակէ: Ձեզ յաղբարիւն կըտայ նրանց դէմ և հաւատացեալները սիրտը կըքուծէ»:

Ամեն մի դադի ամենից առաջ իր դիւրը պիտի պաշապանէ իսլամի հեռուորդները առաջ և այս պատճառով երբէք չի գիշանիլ չէրիաթից շեղելու, քանի որ համոզած է, որ իր գործերին հետեւում է իսլամ հասարակութիւնը: Աւերանից, չէրիաթից ամենափոքր շեղումը կարող է իսլամ իւլէմի վարկը գցել և երբեմն յաւիտեան անզորութեան դատապարտել: Իսլամի չէրիաթի մանրամասնութիւնները հազար երեք հարիւր տարւայ ընթացքում այնպիսի խոր արմատներով մարմնացել է իսլամ ժողովրդի մէջ, որ նրա էական կէտերին քաջ հմուտ է դարձել ամբողջ: Այդ ամենը դադիին քաջ յայտնի լինելուց յետոյ, միթէ նա կարող է չէրիաթից շեղել և գնալ անօրէն, պիղծ եւրոպացիները

¹⁾ Աւերան սիւրէա XXX Բում 27 այեաթ.

գծազրած նոր ճանապարհով, որ իսլամի համոզմունքով դէպի անհաւատութիւն է առաջնորդներու հաւատացեալներին ¹⁾:

Օրէնսդրութեան հիւմքը, աղբերակը իսլամական հաւատքով Ալլահն է, որ իր ընտրած համայնքի համար յայտնութիւններով ճշմարտութեան ճանապարհը սահմանել է ²⁾: Այս ուղուց դուրս գալը, դուրանի – չէրիաթի շաղից ծուլը նշանակում է ուղղակի ճշմարտութեան ճանապարհից խոտորել և անհաւատութեան, նախկին պղծութեան մէջ թաւալիլ ³⁾: Բոլոր քաղաքացիական-քրէական օրէնքները ըզխում են դուրանի յայտնութիւններից: Ամբողջ համայնական օրէնսդրութեան, անհատական պարտականութեան և պահանջի աղբերակը դուրանն է: Չատ պարզ է ուրեմն, որ պետական ամեն մի գործի մէջ իսլամի կղերը անարգել իրանց քիթը պիտի ներս խրեն, և դարմանալի չէ որ այնպիսի մեծ ազդեցութիւն ունին իսլամի երկններում և առանց դրանց անմիջական աջակցութեան՝ վարչութիւնը ոչ մի քայլ չի կարող առաջ գնալ ⁴⁾:

- ¹⁾ Աւերան սիւրէա VI Բում 115 այ.
- “ “ III Բում 142 “
- “ “ VI Բում 91 “

²⁾ „Dans toute législation theocratique, comme la loi de Mohammed ou de Moïse, la jouissance des droits civil doit être subordonné aux croyance religieuses. Dulau, Droit musulman p. 11.

³⁾ Աւերան սիւրէա III Բում 112 այ.

⁴⁾ Արան սպայուց իսլամի երկրներում կատարւած գործերը. Թաւրիզի Մեւլանի-է-Հաջի Մեզա Զաւադ. ազան, որ մի Հաքիմ-Շէրէ էր, շահն անգլիական մի ընկերութեան հետ կապած ըժժիկ (ծխախոտի կապալ) գաշնադիրը ոչնչացնել տւաւ, 1890 թ.: Շէյխ-Էլ-Էլ-Էլամ Ա. Հ. Գ. Է. Ֆէյնդիկ մի Ֆէթուայով Օսմանեանները մենիստները գաշից իջեցրին լաւիֆին՝ Արդու-Արդուն և կրտսեանցին 1876 թ.: Ալլահն յայտնութիւններով սահմանւած ըրա-

Խալիֆութեան մէջ, ուր ամեն ինչ պատկանում է րէյթ-իւլ-մալին, առանց կղերի անմիջական մասնակցութեան և շէրիաթից տւած ֆէթւային ¹⁾, ոչ մի վճիռ, ոչ մի դաշ-նագիր, ոչ մի հրովարտակ և կարգադրութիւն, օրինական չի կարող համարուիլ: Ահա թէ ինչն է ստիպել օսմանեան օրէնսդիրներին, որ նոր հիմնարկւած դատաստանական ատենաներին նախագահ են նշանակել դարձեալ Հաքիմի-շէրիին [շէրիական դատաւորին], խալիֆի փոխանորդ զադիին, իսլամի դարեօր դատաւորներ յաճորդին, որպէս զի դադիի անձնաւորութիւնը ստիպի իսլամի հետեւորդնե-րին յարգանքով վերաբերելու սուլթանների նորահաստատ դատաստանական հիմնարկութիւններին: Առանց կղերի ներ-կայութեան և ոչ մի հիմնարկութիւն չէք գտնիլ օսմա-նեան պետութեան մէջ:

Ոչ միայն դատարանները, գաւառական ժողովների ներկայացուցիչները, միւթէսարիֆները, վալիները, այլ մինչև անգամ օսմանեան պետական խորհուրդը (շուրայի-դուլէթ), պալատը, նոյն իսկ սուլթանը առանց կղերի տւած ֆէթւային չեն յանդգնիլ որևէ գործ ինքնակամ, կամ

ւունքները պաշտպանող և գործադրել տւող կղերից մեշա դո-ղացել են ընդր իսլամ իշխողներն ու սուլթանները:

¹⁾ Ֆէթւա, կամ Թէմիլէ (շիաների ոճով) նշանակում է բնագիր: Գաւառներում միւթէթիւներէն Կ. Պոլսում դադաբէր-ներէն և Շէյխ-էլ-Իսլամին ամեն մի անհատ իրաւունք ունի դի-մելու և շէրիաթի վճիռը հարցնելու: Գեմադները մեշա կեղծ անուններ են տալիս և նկարագրում իրանց գործի մանրամաս-նութիւնները, որ արձանագրելով մե թ զթ ի վրայ իւլէման տակն աւելացնում է շէրիաթից օրինական որոշ պատասխանը: Այս շէ-րիաթական որոշումը ձեռքերէն ամեն մի գանդատաւոր, կայր պատասխանատու ներկայանում է դատարան և գործի վճիռ ըն-թ աջբում ներկայացնելով զպղիքն՝ պահանջում համանման վճիռ:

օրէնսդրութիւններով կայացնել և հրատարակել: Պէտք է նկատի ունենայ, որ և ոչ մի հրովարտակ, ոչ մի օրէնս-դրական յօդւած չի գուրս եկել, չի հրատարակել սուլթանի արբունիքից, մինչև նախապէս դրանց մասին իւլէմներից չի ստացել ուղղակի շէրիաթին յարմարեցրած մի որևէ ֆէթւա:

Ոչ միայն նշանաւոր գործերի, փոփոխութիւնների, վերանորոգութիւնների համար պարտաւորւած են եղել սուլթանները իսլամի կղերի շէրիական վճռին դիմելու, այլ մինչև անգամ ամենահասարակ խնդիրների մասին, ար-քունիքից տրւած հրովարտակներն անգամ կղերի վճռի հի-ման վրայ է հաստատւած: Օսմանեան երկներում բոլոր վե-րանորոգած եկեղեցիների բէրաթներն անգամ նախապէս իւլէմների ֆէթւայի կարօտ են, առանց այդ ֆէթւաներին սուլթանները չեն կարող մի այդպիսի թեթև հրաման ան-գամ արձակել: Մեր ձեռքումն ունինք մի քանի հրովար-տակներ, որոնցից որպէս նմուշ երկուսի թարգմանութիւնը առաջարկում ենք մեր ընթերցողներին ուշադրութեան, սրտնք կը պարզեն սուլթանի և նրա վարչութեան գիրքը կղերի գերիշխանութեան տակ:

Հ Ր Ո Վ Ա Ր Տ Ա Կ

«Սուլթանների սուլթան, սուլթանների զարմ, սուլ-թան Մահմուդի (բ.) որդի սուլթան Աբդիւլ - Ազիզ — խանի:

«Ամիրների գասից, բարձրագոյն զարմերից մեր լիա-զօրը և հաւատարմատարութեան արժանացած ամիրների ամիր Գարսի սանճադի միւթէստարիֆ Էմին — ֆէհմի փաշա — բախտը և աստիճանը ճոխանայ: — Մեր արդարադատ, գերիմաստ ուսումնականներից ճշմարտասէր և իրաւարար Գարսի զազայի նաիրս (գաղի դատաւորս), միւթի, գիտու-

Այս հրովարտակից դեռ ի՛նչ եղբակացութիւնների չենք կարող հասնիլ, ի՛նչ տխուր փաստերի չենք հանդիպիլ, եթէ լրջութեամբ քննենք: Մի հայ-քրիստոնեայի տան լուսամուտները փակում է դրացի իսլամը և հային հասած միասի համար ո՛չ մի դատարան գաւառում, նահանգում և կենտրոնում (Կ. Պոլիս), չեն կարողանում դատը լսել և վճիռ արձակել: Հայի բողոքը, հայի ձայնը ո՛չ մի դատարան չի գիջանում լսել և բաւարարութիւն տալ, ո՛չ մի տեղ նրա խնդիրքը գործադրութեան չեն կարողանում դնել օսմանեան վարչական պաշտօնակալները, քանի որ հակառակորդը միւսլիմ է և այդ զրկանքի մատնւածը ճարահատ դիմում է իսլամի խալիֆին: Ուշք դարձնելու է այն հանգամանքի վրայ, որ դէպքը պատահել է թանդիմաթի (վերանորոգութեան) հրատարակելուց քսան և հինք տարի յետոյ, սուլթան Աղիդի օրերում (1864 թ.), երբ արդէն վաղուց հիմնարկել էին դատաստանական հաստատութիւնները: այն էլ մի այնպիսի քաղաքում, որո՞ւ ւսական սահմանից միայն վաթսուն վերստ հեռաւորութիւն ունէր և որտեղ նստում էր ռուսական կօնսիւլը: Չըպէտք է:

մոռանալ, որ այդ թուականից տասն տարի առաջ, Պարիզի կոնգրէսում, իսլամի խալիֆը՝ սուլթան Մէջիդ հրապարակապէս ամեն խոստումներ անելուց առաջ, Խաթթը—ձէրիֆով մանրամասնաբար կրկին ու կրկին խոստացել և շնորհել էր կատարեալ ազատութիւն, հաւասարութիւն, արդարադատութիւն և անխտրութիւն երկրի միւսլիմ և ոչ-միւսլիմ հասարակութեան:

Սրա վրայ պէտք է աւելացնել այն հանգամանքը, որ դանգաժաւորը ո՛չ միայն հարուստ հայ է, այլ մինչև անգամ պետական մի պաշտօնեայ, ամբողջ սանջաղի սարքաֆը և միւրայաջին է (հին դրամները յօգուտ գանձարանի հաւաքող): Մի այնպիսի քրիստոնեայ, որ կապեր ունի հաստատած Կ. Պոլսի ազդեցիկ և նշանաւոր պաշտօնա-

կալների հետ, որոնց շնորհիւ կարողանում է պալատում լսեցնել իր բողոքը: Երբ այսպիսի ուժեղ և հովանաւորւած մարդ ամեն միջոցի դիմելուց և սուլթանի հրովարտակը ձեռք բերելուց յետոյ, դարձեալ չի հասնում նպատակին, դարձեալ տան լուսամուտները փակ են մնում. իսլամի կղերը ո՛չ միայն խեղդում է այդ յանդուգն ըայայի ձայնը, ոտնատակ տալիս ո՛չ միայն այդ քրիստոնեայի իրաւունքները, այլ մինչև անգամ խալիֆի հրովարտակը, հապա ի՛նչ կարող է անել այն թշուառ ժողովուրդը, որն աղքատ, անաէք, թոյլ տգէտ և յուսահատ է: Ի՛նչ անեն որբերն ու այրիները, որոնք Կ. Պոլսի և սուլթանի միայն անունն են լսել, ի՛նչպէս լսեցնեն իրանց ձայնը, որքն ու հառաչանքը այդ բռնակալութեան տակ:

Հ Ր Ո Վ Ա Ր Տ Ա Կ

«Սուլթան Մահմուդի որդի, սուլթանների սուլթան, սուլթանների զարմ, սուլթան Արդիւլ Մէջիդ—խանի.

«Յացարձակ լիազօրս, աշալուրջ վերատեսուչս, հասարակութեան բարեկարգիչս, հանրային գործերի իշխանաւորս, մտքերով գաղանխրների և խորհուրդների մէջ թափանցիչ, հրամաններ արձակելու կարող, Ալլահին հաճելիների մէջ գրկւած, արդարադատութեան նեցուկ, պետութեանս պայծառութեան նախանձախնդիր բեռնակիրս էրդրումի վիլայէթի վալի համդի-փաշա, Ալլահը փառքը և պայծառութիւնդ առատացնէ:

«Ամիրների ամիր և բարձրագոյն զարմերից մեր հաւատարմութեան արժանացած Չըլդրի գայմազամ Բէհջէդփաշա, բախտդ և աստիճանդ բարձրանայ: Մեր արդարադատներից գերիմաստ Օլթիի նաիրս, տեղական միւֆթի, գիտութիւններդ և շնորհքներդ ճոխանայ և գաւառական

ժողովի յարգարժան անդամներ, ձեզ հրամայում ենք, վեհապանձ հրովարտակս սահմանաժին հասնելիս, յայտնի լինի: Յովհաննէս և Մարկոս անուն զի մ մ ի ն ն եր ը Օլթիի զագայի բնակիչներէց Հիւսէին-օղլի մէկի վրայ երեք հազար հինգ հարիւր, և Թահիր անունով մէկի վրայ երկու հազար երեք հարիւր, և քիւրդ Բիշարի վրայ իննը հարիւր քառասունը հինգ զուրուշ... առնելիք ունենալով, յիշեալներէց իրանց պահանջները ստանալու շէրիական ոչ մի վճուի չարժանալով, և իրաւունքները ոչնչանալը—փշանալը յայտարարելով, իրանց բնակավայրերում այս գործերի ուշադրութեան առնելու, առաջացնելու և եթէ բնակավայրում հնարաւոր չի լինի, գործերի քննութիւնը երջանկավայրումս կատարելու համար ադերսագրով վեհապանձ հրովարտակիս շնորհին էին խնդրել այս անգամ վերոյանաւնեալ Յովհաննէսն ու Մարկոսը: Այս պատճառով դուք, որ իմ վալի փաշան էք, և յիշեալներդ, նա ի բ ս և ուրիշներդ ձեր միջոցով գաւառական ժողովում յիշեալների գործերին կը նայէք, վերոյանաւնեալ կողմերին իրար երես կը հանէք, շէրիաթի համաձայն կը քննէք, թէ գործերը ինչ վիճակի մէջ են: Եւ եթէ շէրիաթի համաձայն տասնուհինգ տարւան (давность) ժամանակամիջոցը չէ անցել, ժողովումն էլ շէրիաթի համաձայն ապացուցելի յիշեալների պահանջած զուրուշները և հաստատելի այն ժամանակ ս ու ը ը շէրիաթի տրամագրուութեան համաձայն վճիռ կը կայացնէք, և արդարի իրաւացի պահանջի իրագործման կարգադրութիւնը կը տաք և կը գործադրէք: Եթէ բնակավայրում անհնար լինի արդարութեան գործադրութիւնը, պարտականներին՝ ատենագրութեան հետ՝ իմ վեհապանձ և փառահեղ դուռս կը հասցնէք, գործը քննելու և արդարին իր իրաւունքին հասցնելու համար: Եւ եթէ յիշեալ գործի համար կարիք նկա-

տէք, կամ պահանջողների կողմից պարտականների կողմը պաշտօնակատար ուղարկելու պահանջ լինի, վերջերս մեր վեհապանձ դռնից յայտարարած հրովարտակների և արած կարգադրութիւնների համաձայն, ուղարկելիք պաշտօնակատարի պաշտօնական ծառայութիւնների համար կարևոր ծախսերը իրանց՝ պահանջողների կողմից ստացելի և այդ պատճառով ոչ որի չընեղացելի և համանման դէպքից զուշացելի: Այս բոլորի մասին հոգս տանելու և շուտափոյթ գործադրելու համար վեհապանձ հրովարտակս արձակեց: Բովանդակութեան համաձայն գործադրեցէք, այդպէս գիտցէք, նւիրական նշանս յարգեցէք: Գրած է սկզբին Ջէմադի էլէլի 1261 (1846 թ.):

Այդ հրովարտակից էլ արդէն պարզ երևում է, թէ ինչպէս երկու եղբայր Յովհաննէս և Մարկոս զիմմիները (կեանքով, գոյքով խլամին պարտականներ), իրանց պահանջները այս ինչ ու այն ինչ միւսլիմներից չըկարողանալով ստանալ, գանձելու հնար չըգտնելով, տեղական իշխանութիւնները չըկարողանալով զրանց պահանջներին բաւարարութիւն տալ, ստիպել են զիմել սուլթանի դռան և նրանից աղերսել, որ իր խոստացած թանգիմաթի համաձայն՝ իրանց գոյքը ապահովելի, արդար պահանջներին համաձայն՝ իրանց գոյքը ապահովութիւն հրատարակող սուլթանը, տուցում տրելի: Բայց թանգիմաթը հրատարակող սուլթանը, բարեկարգութեան, հաւատարմութեան, անխտրութեան հրովարտակներն արձակողը, ընդհանուր աշխարհի առաջ նախկին բռնակալութիւնները ջնջելու և պետութեան հպակիների, իւրաքանչիւր անհատի գոյքը, պատիւը, կեանքը ապահովելու խոստումներ անուողը, նոյն ինքը խալիֆը իր եօթը տարի առաջ արձակած Խաթթը-Հիւմայլունի հակառակ՝ զարձեալ դուրանի և շէրիաթի ոճով «զիմմիներ» կեանքով, գոյքով, պարտականներ է անւանում պահանջատէր բրիտոնականներին և կարգադրում է, որ նրանց գանգատը

դարձեալ քննեն իսլամի կրօնականները—նախքն ու միւֆթին համաձայն իսլամի «սրբազնասուրբ» շէրիաթի:

Պարզ բան է, որ նախքն ու միւֆթին իրանց սուլթանի այս հրովարտակը կարգալուց և սուլթանի թանգիմաթին հակառակ ընթացքը նկատելուց յետոյ, ինչպէս կարող են իրանք շէրիաթից այլևս շեղել և փոյ պարտմիւսլիմներին պարտաւորեցնել «իսլամի-ղիմմիներին»։ կամ ինչ արժէք կարող է ունենալ իսլամի կղերի աչքում թանգիմաթի և այս «ղիմմիներին» համար տրւած և իրար հակասող հրովարտակները:

1839 և 1856 թ. սուլթան Մէջլիդի 1860 թ. սուլթան Աղիդի տւած հրովարտակների համաձայն, դաւառական քաղաքներում և Կ. Պոլսի դատարաններում ոչ-միւսլիմաններին իսլամի դէմ վկայութեան հրաւիրելու փորձեր եղան քրիստոնեաների կողմից: Այս քայլերը ամեն տեղ մեծ աղմուկ բարձրացրին, ոչ մի աստեանում սուլթանի նախը-դաղիները թոյլ չբաւին այդ փորձերը գործադրելու և մերժելով մերժեցին ու չըլսեցին քրիստոնեայ վկաներին: Կոնստանդնուպոլսի քաղաքներում երկու ոչ-միւսլիմի գործերի մէջ պարտաւորւած լսում էին քրիստոնեայ վկաներին, նախապէս նրանց դաւանութեան համաձայն եկեղեցականներին անկախացրելու և երկուսն էլ:

Իսլամների դէմ ներկայացրած քրիստոնեայ վկաներին չը լսելու համար ամեն մի ժողովում քրիստոնեայ ներկայացուցիչները և առաջնորդները վէճի էին բռնում նախադահների, ազմինիստրատորների, իսլամ կղերի ու ներկայացուցիչների հետ և քրիստոնեայ անդամները բողոքում էին բարձր վարչութեան՝ բաւարութիւն պահանջելով: Այս հարցը լրջութեամբ դրողեցրեց ինչպէս օսմանեան մինիստրութեանը, նոյնպէս և պետական խորհրդին: Այդ խորհուրդներն յղացան մի նոր հատոր օրէնսդրութիւն

ևս քի թ ա բ-իւււ-բ ի յ ի ն ա թ (վկայութիւնների գիրք) հարիւր յիսունից աւելի յօդւածներով, որ հրատարակեց եօթանասնական թւականներում:

Այս օրէնսդրութիւնը իր ամբողջութեամբ մի գէնք է նախը դաղիների ձեռքում, որով կարող են հեռացնել դատարանից ամենաբարեխիղճ վկաներին անգամ, եթէ կասկած ունենան, որ նրանք միւսլիմի շահերին հակառակ վկայութիւն կարող են տալ:

Այդ «Վ կ ա յ ու թ ե ա ն գ ր ք ի» համաձայն դատարան ներկայացած ամեն մի վկայ պէտք է ուղղադաւան, անարատ, բարեպաշտ, կրօնական պարտականութիւնները կատարող, կեանքում խաղաղ, որոշ գործով զբաղւած, բարեխղճութեամբ դրացիներից վկայւած, երբէք քրէական գործի չենթարկւած, ոչ ոքի վնաս չըհասցրած, շնանկացած և չգիտեմ էլ ինչ առաքինի առաւելութիւններով օժտւած լինի: Բացի վերոգրեալները՝ ազգակցական, արիւննակցական, խնամիական և կրօնական (կնքահայր և այլն) կապերով չըպիտի կապւած լինի գործ վարող կողմերի հետ: Մինչև անգամ վերջիններից ոչ մէկի հետ առևտրական, գործավարական, ընկերական և ուրիշ շահերով կապւած չըպիտի լինի: Հակակրութեան, համակրութեան, հակառակութեան, թշնամութեան, բէն ու վրէժխնդրութեան երբէք առիթ ունեցած չըպիտի լինի: Պարզ է, որ այս նիւթի մասին հարիւր յիսուն յօդւածից կազմած օրէնսգրքից ամեն մի ոչ-իսլամ վկայի համար՝ կարելի է մի մի օրինական արգելառիթ պատճառ գտնելով՝ հ. ա. ցնել դատարանից, եթէ բաւարար չէ այն գլխաւոր կէտը, որ ամեն ոչ-միւսլիմ ուղղադաւան չի կարող համարուիլ ¹⁾:

¹⁾ Ղարսի յայտնի դրամատէր և վաճառական Աթըաշ-օղլէ Ահմէդը և Կուրե-գաղէ Մէհմէդը (վաճառական դատարանի նա-

Կարիք չըկայ ընդարձակ բացատրելու այն հանգամանքը, որ եւրէք մի միւսլիմ չի զիջանիլ մի պիղծ, ստորագարչ և անասունի հօտերի անհատ-գրաստի օղակն վկայել իր կրօնակցի և ընկերակցի դէմ ։ Իսլամի հասկացողութեամբ բոլոր դաւանակից իսլամ եղբայրները ոչ միայն պարտաւոր են իրար սիրել, յարգել, պաշտպանել, այլ և պարտաւոր են իրար շահերը ամեն դէպքում ինամել և ապահովել ²) Մի գրաստի համար, մի կոչը անհաւատի համար, որ չի սուրում հասկանալ Ալլահի երկնային յայտնութիւնները ճշմարտութիւնները և յետ չի կանգնում իր ծուռ ճանապարհից, ինչպէ՛ս կարող է մի հաւատացեալի շահերը, կամ կեանքը զոհելու ամենամեծ յանցանքին առիթ դառնալ մի միւսլիմ։ Անհաւատ քրիստոնեայի, կամ հրէայի համար մինչև անգամ երդմամբ վկայելիս մեծ բան չի

խաղաչը) մե օր (1872 թ.) որպէս վկայ կոչուում են դատարան մե գիւղացե միւսլիմ գէմի Յանցաւորը եւր նկատում է, որ զբանց վկայութեամբ կարող է պատժւել իսկոյն բողոքում է այդ վկայները գէմի յայտնելով որ առաջինը ըէյնամաղ (ժամանակին չաղօթող-խաւարամիտ) է, իսկ միւսը ըէյստում (պաչը չը պաչող-կասկածելի Հաւատացող) է։ Ապդին յանցաւորն սոյն ամբաստանութեան Հատատութիւն է պաչանջում և յանցաւորն ներկայցրած երկ-երկու վկաներին ըսելով Հեռացնում է դատարանից Աթբաշ օղլուն և Աուրի-ղաղէին, որպէս վկայութեան անարժան անձնաւորութիւններ։

Աթէ այդպիսի նշանաւոր իսլամ անձնաւորութիւններին անգամ սուլթանի նախը դատաւորը պատաւորւած է Հեռացնելու դատաստանական ատաններէց, էլ ինչպիսի քրիստոնեայ վկայ կարող է մօտենալ այդ դոճներին վկայելու Համար։

¹) Աուրան սիւրիա III Իմրան 93 այ.
 — " " XLVIII Ֆաթիմ 29 այ.
 ²) " " III Իմրան 98, 99 և 114 այ.
 — " " XLVIII Ֆաթիմ 29 այ.

կորցնիլ միւսլիմը, քանի որ այդպիսի երդումները չնչին զոհողութիւններով, նւէրներով, մինչև իսկ մի-երկու օր ծոմապահութեամբ կարող է քաւել ¹)։ Աուրանում այս մասին եղած այեաթները հիման վրայ, շէրիաթն ունի ընդարձակ բացատրութիւններ, հ ա գ ի ս ն եր ու մ ու ս իւննա-յում բաղմակողմանի մեկնւածքներ ²)։ Պէտք է իմանալ, որ դուրանի սուր. IV Նիսա 94 այեաթի բացատրութիւնների համաձայն իսլամի հետևողը ոչ միայն չի կարող մի միւսլիմի սպանել, այլ մինչև անգամ գիտութեամբ նրա սպանման առիթ դառնալ։ Այս բոլորից յետոյ, միթէ զրկւած, անարգւած, լլկւած, կամ սպանւած քրիստոնէի գործերի համար օսմանեան դատարանների առաջ վկայ ներկայացնելուց և գործեր հաստատելուց էլ սուելի դժւար աշխատութիւն կարելի է ենթադրել քրիստոնէի համար։ Մանաւանդ լլկման խնդիրների մասին, ուր չորս վկայ է պահանջում զադին՝ շէրիաթի համաձայն ³)։

Իրերի այս վիճակում միւսլիմ աւազակներին, մարդասպաններին, հրձիգներին, կրքամոլներին ինչ հնարքով կարող են դատաստանի ձեռքը մատնել թշուա և զրկանքների դատապարտւած քրիստոնեաները։

Օսմանեան մինիստրները և պետական խորհուրդը միայն նորանոր հիմնարկութիւններ հաստատելով, ըայային զանազան հարկերի և սուրքերի տակ ճնշելով, կարծում

¹) Աուրան սիւրիա V Աւգուղ 91 այ.
 — " " II Բէգարա 224-225 այ.
 — " " LXVI Թէւաչըմ 2 այ.
 — " " XVI Նէչէլ 94-96 "
 ²) " " XLVIII Ֆաթիմ 29 "
 ³) " " IV Նիսա 18 այ.
 — " " XXIV Նուր 4 այ.

երով օրից օր ընդարձակելու այդ պետութեան սահմանները ¹⁾: Բուն իսլամական հասկացողութեամբ ամբողջ երկրագունդը և նրա միջի բարիքները Ալլահը նախասահմանել է իսլամի հետևորդների համար ²⁾: Պիղծ, անօրէն կռապաշտներին-բաղմաստաժեաններին իսլամի հետևորդները պիտի ջանան ընաջինջ անել և ձեռքերիցը խլել երկիրները ³⁾, իսկ քրիստոնեաներին և հրէաներին, եթէ ուժասպառ ընկճւին և իրանց բոլոր գոյքը, կայքը յանձնելուց յետոյ, նւաստանալով խոստանան կեանքի վերկանքը, գլխագինը, վճարել տարէց տարի, այն ժամանակը եթէ կամենան իսլամները՝ կեանքերը խնայելին ⁴⁾: Այդ նւաճած բոլոր բայաների գոյքը, աւարը համայնականութեան սեփականութիւն է կաղմում ⁵⁾: Այս կէտը իսլամի հաւատքի, դաւանանքի և սրտի զգացմունքի այնպիսի մասն է կաղմում, որի հետ խաղալ չի կարելի:

Մինչև 1875 թ. այս հրովարտակը հրատարակելը, խալիֆները, օսմանեան զիպլոմաները և իւլէմները ամեն ջանք, ամեն տեսակ նհնգութիւններ գործադրում էին այս կէտը մթութեան, մառախուղի մէջ

¹⁾ Աււրան սիւրբա 11 Բէզարա 212 այ.
 — " " III Իմրան 151, 152 այ.
 — " " VIII Ինֆաալ 15, 16, 62 այ.
 — " " XXXVI Իասէ 27 այ.
 — " " XLVII Մէհմէդ 33 այ.
 — " " LXV Միւլլէ 5 այ.
²⁾ " " II Բէզարա 27 այ.
³⁾ " " II Բէզարա 186, 187 այ.
 — " " LIX Հէշեր 5 այ.
⁴⁾ " " IX Թոլլէ 29 այ.
⁵⁾ " " II Բէզարա 27 այ.
 — " " VIII Ինֆաալ 68 այ.
 — " " XLVII Մէհմէդ 4, այ.

սքօղելու: Սուլթան Մէջիդի հրովարտակից (1856) այսբան միայն նկատելի է, որ իսլամի յեանորդներին պարտաւորացնում է զինուոր գնալու, իսկ քրիստոնէին զինուորութեան փոխարինող մի հարկ վճարելու: Այս էլ այնպէս է բացատրւած, որ իբր թէ քիչ ժամանակից յետոյ, այնպիսի նոր կարգեր են սահմանելու, որ և ոչ-միւսլիմներից զինուոր հաւաքեն և կատարեալ հաւասարութիւն տիրէ միւսլիմի և ոչ-միւսլիմի մէջ:

Քրիստոնեաներից զինուորական հարկ առնելով՝ սուլթանի կառավարութիւնը երկու որսը միասին է բռնում. նախ որ Ղուրանի շերիաթի բացարձակ պահանջն է կատարում—իսլամի զիմմիներից սահմանւած ջէզիէն (կեանքի գին) է առնում և երկրորդ որ իսլամի գոյքին չէ ուզում մասնակից անել քրիստոնեաներին, սրանց զինուորակոչի ենթարկելով: Կարճ խօսքով, չէ ուզում ը ա յ ա յ ու թ իւ ն ի ց հանելով իսլամի հետևորդներին հաւասարել և դրանով բորբոքել իսլամի կղերին և ամբոխին: Զինուորութեան փոխարինող հարկն էլ [բ է դ է Լ է թ ի - ա ս ք է ր ի է] ոչ թէ սահմանւած է նրանցից առնել, որոնք այդ պարտականութիւնները կատարելու և տոկալու այժ ու կաշողութիւն ունին, այլ բոլոր քրիստոնեայ արուններից, ծնւած մի օրւայ երեխայից սկսեալ մինչև իննսուն-հարիւրամեայ զառամեալի շունչի սպառելը: Արդէն պարզ է, որ այդ զինուորութեան փոխարինող հարկը նախկին ջէզիէն (կեանքի գին) է, միայն անունը փոխած:

Կարծում ենք շեշտելու կարիք չըկայ, որ օսմանեան վերանորոգութիւնների հրովարտակներն ու օրէնսդրութիւնները համանման խորամանկութիւններով է կաղմւած, որից ինչպէս մինչև այժմ, սրանից յետոյ էլ բարեք յուսալը պարզ անմտութիւն է: Զուր ջանք է գործադրում եւրոպան խալիֆութեան ամբողջութեան և գերիշխանութեան

իրաւունքներին առանց դիպչելու և նրանց պահպանութիւնը երաշխաւորելով՝ մտածում է երկրում հաւասարութեան, անխորութեան սկզբունքի հիմունքով բարեկարգութիւն մտցնելու փորձերը շարունակել:

Քաւական շէր, որ 1855 թ. մինչև 1875 թ. քսան տարւան ժամանակամիջոցը, սուլթան Ազիզի սոյն հրովարտակի համեմատ բրիտանականների զինւորակոչութիւնը պիտի գործադրէր հրատարակելու օրից յետոյ ծնւած երեւանների համար: Այսպէս Պարիզի դաշնագրում [1856] խոստացւած կատարեալ հաւասարութիւնը միւսլիմ և ոչ-միւսլիմների մէջ պիտի կատարէր վերջնականապէս 1896 թ. երբ քսան ու մէկերորդ տարին մտնէին այն ոչ-խլամ երեւանները, որոնք ծնւել էին 1875 թ-ից յետոյ: Սուլթան Ազիզը խորամանկութեամբ, նախորդների նման կրկին խարեց Եւրոպային, հրկրի ճգնաժամում, թէ վրդովւած ստերը հանդստարցեց և թէ ժամանակ չահեց: Բոսնիա, Հէրցեգովինիա, Բուլղարիա, Ղարաղաղ, Սերբիա և Յունական եւրկրներում ժողովուրդը աղմկել և ամեն ծայրից ապստամբութիւն էր բարձրացել, իսկ Բումբէլիայում կատարւած բարբարոսութիւնների համար, բաւարարութիւն էր պահանջում Եւրոպան: Մի թերթ թղթով, եթէ կարելի էր խղաղացնել յուզւած սրտերը, ինչի՞ չըպիտի հրատարակէր սուլթանը իր հրովարտակը, որը առժամանակ կապահովէր խալիֆութիւնը, իսկ քսան տարուց յետոյ... Ալլահը մեծ է, իրան յաջորդները թող կարգադրեն ժամանակի պահանջի համեմատ: Բայց կղերը չըկարողացաւ զսպել իր զայրոյթը և սուլթան Ազիզից աւելի խորամանկ գտնւելով, նրան գլորեց անգունդը:

Ներկայ սուլթանի քաղաքականութիւնը բոլորովին ընդդէմ է մի այդպիսի կրօնական, դաւանական էական հարց դարթեցնելու և կըքեր բորբոքելու: Արդիւ-Ազիզի 1875

թ. տւած հրովարտակն էլ մնաց մեռած տառ, նման այն հազարաւոր հրովարտակներին, որոնք տրւել են 1839 թ. յետոյ, ընդհանուր օրէնսդրութիւնների, բրիտանականների և հրէաների կեանքի, գոչքի և պատւի ապահովութիւնների, մասնաւոր ինչ ինչ ոչ-խլամ անհատների այլ և այլ գործերը կարգադրելու, բաւարարութիւններ տալու և զանազան իսլամ բռնակալ, գող, աւազակ և հարստահարիչներին կախելու համար:

Իսկ քրիստոնեաները զուրանի հրամանի համաձայն ջէզիէն (փրկանք) մինչև օրս տալիս են, որպէս խլամի զիմիները, միայն թէ մեղմացած, քաղաքակրթւած անւան տակ: Ո՛չ թէ ապրելու, մահից ազատելու, այլ զինւորական պարտաւորութիւնները փոխարինելու [բէզէլէթ-ապքէրիէ] համար:

V.

„Երբ երանք վերադառնան (իրանց նախկին կրօնիկն), այդ ժամանակ ղոնկէք, որտեղ որ գտնէք երանց, մի՛ ղնորէք ձեզ ղնկերակից, հովանաւոր: Դուրան IV Նիսա 91 այեւթ:

„Նրանց հետ, որոնք իրանց նագարեան և ևսմարում, Մենք դաշնաւորեցիւք, բայց երանք Մեր սովորացրածների մի մասը մոտացան. այդ պատճառով Մենք էլ երանց մէջ փոխադարձ ղշեամուրիւն և ատերութիւն բարձրացիւք միեւէ յաւիտեան: Աղլանը պարզ ցոյց կրտայ այն, ինչ որ երանք կարկատել և են: Դուրան V Մալգաս 17 այեւթ:

Օսմանեան սուլթանները զարիս մէջ ամենամեծ ջանք ղրին և մեծամեծ զոհողութիւններ արին իրանց զինւորական ոյժը [ցամաքային թէ ծովային] բարեկարգելու և զօրեղացնելու: Այս հարցում սուլթանի վարչութեան հետ

զուգընթաց գնում էր և կղերքը, քանի որ խլամի կրօնի ամենաէական պահանջները մէկն էլ զինուորական զօրութիւնը միշտ հզօրութեան մէջ պատրաստ պահպանելն է և խալիֆը պարտաւոր է միշտ պատրաստ ունենալ իր բանակները, թէ թշնամիներից պաշտպանելու և թէ նորանոր նուաճումներ անելու համար: Ենիշէրիներին կստորելուց յետոյ, որքան միլիոններ է հաւաքել թշուառ քրիստոնեայ տաժառակիր ժողովրդից և ծախուել խալիֆութեան զինուորական զօրութիւնը բարեկարգելու համար:

Այս գործում խլամին մեծ ծառայութիւն մատուցին Հունգարիայից և Գերմանիայից փախած, հալածւած, բախտախնդիր զինուորականները, որոնք Կ. Պոլիս հասնելով խլամն ընդունում էին և ամուսնանալով նշանաւոր պաշտօնականների աղջիկների հետ, խոկոյն մտնում օսմանեանների բանակները: Սրանք մարդեցին եւրոպական կարգերով խլամի բանակները և երկար ժամանակ, դեռ մինչև մեր օրերը, օսմանեան գնդերը պաշտօնանկ, կամ վատաբարոյ եւրոպացի սպաների համար մի մի Քալիֆօրնիա է:

Բայց ինչ են շահել օսմանեան բանակները—աարաբախտաբար, սրանք էլ նոյնպէս արտաքին փայլով, միայն ձեւերով և շարժումներով են եւրոպականացել, մերկացրու այդ արտաքին կեղևից, միջուկը դարձեալ նախկին ենիշէրին է, կրօնամոլ, նախապաշարած և անհամբերատար ամբողջ: Զօրականները և սպաները ինչ որ զօրքին սովորեցրել են, պարտականութիւնները, հարկին կատարելէք քաջութիւնները և անվհեւ, գործողութիւնները, գնդերի իմամները (կրօնական-աղօթք անել աւող և քաշողող) հերքել են իրանց նախապաշարումներով համեմաւած քաղոյններով: Սպան սովորացրել է ինչպէս զինաշարժութիւնները, նոյնպէս և սուլթանի և նրա կարգած զօրականների հրամանով քաջաբար կուել յօգուտ երկրին և հայրենիքին: Իմամը պատւիրում է,

զուհիլ պատերազմի զաշտում Ալլահի և խլամի տարածման համար և խոկոյն Չէհմիդ (նահատակ) ընկնելով՝ երկնքում եօթանասուն երկու հիւրի-փէրիներ ստանալ: Զօրականը սովորեցնում է աներկիւղ առաջ գնալ կէտ առ կէտ, հետևելով հրամանատարների կարգադրութիւններին, իսկ իմամը հաւատացնում է, որ չըվախենան, քանի որ Ալլահը երկնքից հաղարաւոր մէլախներ է ուղարկելու նրանց օգնելու համար: Յայտնի բան է Եւրոպայից եկած կրօնափոխ սպաների պատւէրները աեղի պիտի տային խլամի դարեւոր քարոզիչները կրօնական խրատներին և պատւէրներին:

Խլամի դաւանութեան համաձայն մի միւսլիմ (զինուոր, թէ քաղաքացի) չի կարող ոչ մի դէպքում մի ուրիշ միւսլիմի սպանել, մինչև որ այդ միւսլիմի մահւան պատժին արժանի լինիլ չըվճուէ խլամի հարիմի-Չէրին: Խլամի վարդապետութիւնը դեռ յորդորում է իր հետեողներին, ներողամիտ և խնայող լինել մահապարտ միւսլիմին անգամ¹⁾: Վրիժառու իր սպանւած ազգականի համար իրաւունք ունի պահանջել, որ սպանողն էլ մեռցի, բայց Ալլահը դուռնի պահանջել, որ այդ դէպքում էլ ներողամիտ լինին վրէժխնդիրները և եթէ կարելի է՝ տուգանքն ստանալով հաշտուել²⁾:

Այս հիման վրայ, ամեն մի միւսլիմ զինուոր, թէ ուրիշ անձ, երբէք իր սպայի, գնդապետի, կամ զօրավարի հրամանով չի կարող իր գէնքն ուղղել ու արձակել մի միւսլիմ մահատի դէմ, կամ ամբոխի վրայ, եթէ այդ հրամանին համաձայն չէ իր կրօնաւորը: Սրան ապացոյց մենք կարող ենք յիշեցնել ընթերցողին 1876 թ. Մայիսի մէջ Կ. Պոլսում, սուլթանի Զրաղանի և Տըմաբաղչի պալատների շուրջը

1) Աուրան սելեւա IV Նիսա 94, 95 այեւթ.

— " " XVII Բենե Կոստայէ 35 այեւթ.

2) " " II Բէգաւա 173, 174 "

կատարւած ցոյցերը, երբ իսլամ ամբողջը իր սօֆիստներով և իւլիմներով շրջապատեց պալատները և ներս մտաւ բռնութեամբ, որ ստիպի սուլթանին խոնարհելու կղերի կամքին և մինիստրները փոխելու՝ համաձայն սօֆիստների առաջարկութեան: Այս ցոյցի ժամանակ իսլամի զինուորները ցած դրին իրանց զէնքերը, շրհնազանդեցան իրանց զօրականներին և չօղզեցին իրանց հրացանները, կամ սուլինները իրանց հօգեորականների, ամբօխի, կրօնակիցների պէմ: Սուլթան Աղիզը՝ ճարահատած՝ սօֆիստների կամքին զիջաւ և Մահմուդ-Նեղիմ փաշայի մինստրութիւնը գլխորելով, Միհրապօլին ու նրա ընկերակիցներին պաշտօնի կանչեց:

Միևնոյն դէպքը պատահեց 1890 թ. Թէհրանում, շահի պալատի բակում զօրականների դէմ, բէթի ինդրի առթիւ և Չահր զիջեց սէլիդներին ու մուլաններին:

Հետևաբար օսմանեան սուլթանի վարչութիւնը՝ բառի բուն նշանակութեամբ՝ պիտական զօրութիւն չունի: Թիւրքիայում եղած բանակները իսլամի խալիֆութեան պաշտպան և տարածման նախանձախնդիր զօրքերի գնդերն են, որոնք երբէք իրանց դաւանանքին չհն դաւաճանիլ: Այսպիսի մի մարմնի մէջ ոչ իրանք միւսլիմները կը զիջանեն, որ պիղծ անհաւատ բայաները մուտք գործեն և ոչ էլ այդ պարտը զիմմիներէր կը համաձայնին նրանց ընկերակցել ¹⁾ իսլամի տարածման նեցուկ դառնալ:

¹⁾ 1878 թ. երբ ռուսները Կ. Պոլսի դռներէն մօտեցան, Թիւրքերն սկսեցին քրեատոնեաներէց կամաւոր զինուոր հաւաքել: Այս մասին Նէյլա-Էլ-Իսլամից պահանջւած ֆէթուայում գրուած է զենակերպ. «Արտորդը որսի գնալու մի շահ կար էք ունի, որ ծառայութիւնները կատարէ»: Այս ֆէթուան ժամանակին մեծ ազմուկ բարձրացրեց Կ. Պոլսում: Յոռնաց պատերազմը զե-

Խալիֆները, մասնաւորաբար Օսմանեան Հինքերաները իսլամ ազգաբնակութեան միշտ շոյել ու փայփայել են: Խալիֆները՝ Մուհամէդից սկսեալ մինչև օրս, բոլորն էլ տկար են եղել իրանց հետևորդների առաջ և ամեն դէպքում զզուլութեամբ են վերաբերել նրանց հետ: Ամեն մի իսլամ անհատ ինչպէս պարտաւոր է հնազանդել իմամի ազամին և նշա կարգադրած պաշտօնականներին, նոյնպէս իրաւունք ունի իսլամի սահմանադրութեան [ղուրանի շէրիաթի] համաձայն իր իշխանաւորի, խալիֆի դէմ զինուելու, եթէ վերջինը զանցառու գտնուի Քէլամ-Իլլահի (Աստուծոյ խօսքի) դէմ, ոտնատակ տայ անհատական, հասարակական իրաւունքները, փշացնէ համիսլամականութեան կարողութիւնը [բէյթ-իւլ-մալ], չը պաշտպանէ երկրում երկնային շէրիաթը, այլ իսլամի վարդապետութեան հոգուն հակառակ գործէ ¹⁾: Իսկ իսլամ ամբողջը և կղերը միշտ պատրաստական աջակից են զրկածին, կամ շէրիաթի արամադրութեան հակառակ միւսլիմ սուժողին ²⁾:

Ջաւ և Թոլլատեց որ քոյները ռուսները դէմ կամաւոր զինուոր գնան, իսկ երջանիկ Ներսէս պատերազմը մինչև վերջը ընդդէմացաւ ազ պահանջին:

¹⁾ Առւերան սիւրիա II Բէգարա 384 այ.

²⁾ Սրանից մտա տամուհինդ տարի առաջ Արգուրուսի առեւտրական (Գիջարէթ մէջլիսի) դատարանի վճռի համաձայն, այդ ժողովը աճուրդի է դնում մի մասնակցած միւսլիմի՝ Նահհահ-օգլու անշարժ կալուածները: Աճուրդից մի քանի կալուածներ գնեցին քրեատոնեաները, որոնց թւում էր Սանատարեան ռուսմարանի վարչութիւնը հարկերի հարկը լրացով (մտա տամն հաղար ռբւ) գնեց Չիֆտիկը (ազարակ): Սայց այդ թւականից մինչև օրս Նահհահ-օգլին զինուած հայերին չըթողեց, որ մետեհան իր աճուրդով ծախւած կալուածներին: Սանատարեան վարժ. վարչութիւնը Կարնոյ առաջնորդարանի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջոցով սկսեց բողոքներ բարձրացնել, որ Չիֆտիկը իրան յանձնի: Առեւտրական դատարանը նրանց պատասխանեց, որ կնքը վերջացնելով Նահհահ-օգլու լիտանկութեան գործը իր պարտքը լրացրել է: Իսկ եթէ Նահհահ-օգլին չի յանձնում Չիֆտիկը, թող դիմեն պատշաճաւոր նահապական դատարանին (բիւլալ էթ մէջ

լիսի): Մանասորեան վարչութիւնը կրթնած ռուսական կօն-
սիւլտոններին, պատարարքարանի միջնորդութիւնով եւ լիբ լիբ քառ-
ներով պիւլեած գործը վարեցին առաջինից մինչեւ երրորդ տասնամանը
եւ ամեն տեղ դատը վաստակեալց յիտայ, հրաման բերին գործադիր
մարմինն (Էջրա-կովիտն), որ Չիֆալիկը պաշտօնապէս յանձնեն Սա-
նասորեան վարչութեան: Քանի քանի անգամ ստիկաններով, ժան-
դարմներով եւ ինւարական պիւլ աջակցութեամբ գիմեցին գիւղ, որ
Չիֆալիկը յանձնեն Մանասորեան վարչութեան, բայց Նահեաճ-օգլին
նայնպէս զինու զօրութեամբ ընդդիմացաւ գործադիր մարմինն, նրա
բերած ստիկանական ու զինւորական խմբերին եւ վաճաղեց նրանց,
առանց թողնելու որ մտնեն իր կալածքի սահմանները:

Վերջապէս պատարարքարանի անվերջ թաղբիւրներից, կոնսիւլտո-
ների եւ գեսպանատների անընդհատ պահանջներից ստիպւած, Արզու-
րոււմի վալին Ա. Պուլից ստացած հրահանգների համաձայն, պետութեան
պատիւը այդ ստարականների առաջ պաշտպանելու համար, պարտա-
ւորւած աշագլն ուժով, ստիկաններով, ժանդարմներով, հիտի եւ հե-
ծեղազօր դնդերով գիմում է մի խղճալի Նահեաճ-օգլու գէմի եւ իբրեւ
թէ կալածքը յանձնում Մանասորեան վարչութեան, սաան երկու
տարի անվերջ գատովարութիւններից եւ դնւածի չափ էլ զուր ծախ-
սեր անելու յիտայ: Բայց չանցաւ մի կամ երկու տարի, Արզուրոււմի 1895
թ. յայտնի կատարածի ժամանակ, Նահեաճ-օգլին կրկին գնաց տիրեց
իր Չիֆալիկը: Այժմ ոչ մի հնար չեն գտնում յիշեալ Նահեաճ-օգլուն
Չիֆալիկից հեռացնելու, գուր անելու, իսկ Մանասորեան վարչու-
թեան հաղար երկու հարկը լիբան եւ այդ չափ էլ ծախսերը ընդ-
միշտ կորան:

Մանասորեան վարչութեան հետ նոյն աճուրդում կալածք գնող
հայերը եղբայրներ Նրկանեանները մինչեւ օրս գեւ դատ են վարում,
փոշ են ծախում, բողոքներ են անում, կաշառքները են տալիս, վաս-
տաշաններ են բռնում, որ մի կերպ գննէ աճուրդի մէջ իրանց վճա-
րած գումարը ետ ստանան:

Այնքան բազմազան եւ ընդարձակ նիւթ կարող են քննատակարարել
օսմանեան մարտադարի եւ գաւառների մէջ պատահած համանման
ապօրինի դատաստանական եւ աղմինխտարացեական անցքերը, որ
նրանց հաւաքելու, ամիտիելու գործը ոչ միայն անհատական պիւլից
անչափ բարձր է, այլ մինչեւ անգամ անօգտակար եւ մեր նիւթի սահ-
մանից բարբոսին դուրս:

Սոյս օրինակով մերք ցանկանում ենք ցոյց տալ ընթերցողին, որ
իւլամանհատը եւ խումբը, յիւլած իր կրօնադրքին—ըւրանին, պաշտ-
պանում է եւ նրան ընդդիմադրելու համար տկար է պետութիւնը,
քանի որ ամբողջ համանման անհատներից է կաղմած, որոնք իրանք
էրանց տէր են համարում ամբողջ պետութեան եւ իրաւունք են ու-
ղում բանացնել այն բայաների վրայ, որոնք իրանց պետութեան ընդ-
հանրական գրաստներ են համարում, իսկ այդ վերջինի, իրանց գիմի-
ների առաջ պարտաւոր դառնալ—չի դիջանում իսլամական մեծամիտ
գոռողութիւնը:

« Ազգային գրադարան

№ 0173658

